

“...Y REDUCIDAS A CENIZAS LAS MÁQUINAS”. RECONSIDERANT EL LUDDISME A ALCOI 200 ANYS DESPRÉS*

“...AND THE MACHINES REDUCED TO ASHES”. RECONSIDERING LUDDISM IN ALCOI
200 YEARS LATER

Lluís Torró Gil
Universitat d'Alacant
litorro@ua.es

RESUM:

Els avalots luddites a Alcoi del 1821 i els anys següents han estat tradicionalment interpretats com una reacció primitiva contra els inicis de la mecanització del sector tèxtil llaner; la primera de grans dimensions, de fet, dins el context espanyol. La causa directa s'ha atribuït a la misèria generada per la desocupació dels treballadors expulsats per les màquines. Aquest article revisa aquesta interpretació gràcies a alguna nova informació sobre els fets, l'estructura productiva de la draperia a Alcoi i la seua comarca i de la conflictivitat preexistent a la seua manufactura preindustrial. En emprar un marc de referència internacional i, especialment, la comparació amb el luddisme britànic, s'arriben a noves conclusions que remarquen la continuïtat amb la conflictivitat gremial, una resposta comunitària encapçalada pels teixidors i un probable component polític contrari a la política assistencial liberal que es va tractar d'introduir durant el trienni

PARAULES CLAU:

Alcoi, Draperia, Gremis, Mecanització, Luddisme, Beneficència.

ABSTRACT:

The Luddite riots in Alcoi in 1821 and the following years have traditionally been interpreted as a primitive reaction against the beginnings of the mechanisation of the textile sector in Alcoi; the first of large dimensions, in fact, within the Spanish context. The direct cause has been attributed to the misery generated by the unemployment of the workers expelled by the machines. This article revises this interpretation thanks to some new information on the facts, the productive structure of cloth-making in Alcoi and its region and the pre-existing conflict in pre-industrial manufacturing in the area. An international frame of reference and, especially, a comparison with British Luddism, leads to new conclusions that highlight the continuity with the guild conflictivity, a community response led by the weavers and a probable political issue contrary to the liberal welfare policy that was tried to be introduced during the Liberal Triennium.

KEYWORDS:

Alcoi, Cloth-making, Guilds, Mechanisation, Luddism, Poor relief.

SUMARI:

Pròleg	pág. 03
El luddisme vist en perspectiva, un repàs historiogràfic	pág. 04
Les formes de protesta a la manufactura preindustrial i l'ideal d'economia moral	pág. 06
La conflictivitat dins la draperia alcoiana abans de la fàbrica	pág. 08
Els inicis de la mecanització a Alcoi	pág. 10
La crema de maquinària: més enllà de la “misèria” com a origen dels avalots	pág. 13
L'impacte del luddisme sobre el procés d'industrialització	pág. 18
Per concloure: noves línies de recerca i algunes observacions finals	pág. 20
Referències	pág. 21

* El present text ha millorat notablement gràcies als comentaris crítics i les aportacions d'Ignasi Belda, Joaquim Cuevas, Antonio Escudero, Diego Fernández, José Joaquín García Gómez, Juan José Martín García, Jesús Millán i José Nieto. Ho faig constar com a testimoni de gratitud. Evidentment les errades sols poden imputar-se a qui signa l'article.

PRÒLEG

Prop del migdia del 2 de març de 1821, el liberal Consistori d'Alcoi es va veure sobtat amb la notícia que una multitud s'havia aplegat a les portes de la vila disposta a destruir les màquines de cardar i filar. Encara no feia dos anys que la Reial Fàbrica de Draps d'Alcoi havia importat a través d'un intermediari de Bilbao un joc complet d'aquests enginyers¹. Després del seu muntatge i algunes provatures, molts fabricants havien començat a adquirir i fer instal·lar màquines idèntiques o molt semblants, condicionats per la disponibilitat d'energia hidràulica amb la que moure els jocs de carda. Els amotinats, després de forçar les entrades dels edificis, van cremar els aparells mecànics instal·lats més enllà del perímetre emmurallat de la vila, custodiat per una numèricament dèbil Milícia Nacional. Finalment, a la nit, aquella multitud es va dispersar i, sense més incidències, va tornar a les seues llars, la majoria, segurament, als pobles dels voltants. Havien decidit confiar en les promeses de les autoritats de desmuntar la resta de les màquines que funcionaven dins la vila.

Aquesta història ens és ben coneguda. El seu relat i el d'alguns altres fets semblants que es van produir en els anys següents —particularment el de l'estiu de 1823, pràcticament idèntic si exceptuem la immediata resposta armada de les autoritats, ara absolutistes— ha ocupat pàgines de recerques de desigual qualitat. La trama bàsica de la revolta, desvetllada fa més de mig segle per Antonio Revert (1965), ha anat completant-se amb diverses aportacions. Anys després, Manuel Cerdà (1980) acabava de perfilar-ne els elements centrals a partir dels coneixements acumulats en aquell moment sobre el procés de mecanització de la indústria tèxtil alcoiana. La seua proposta interpretativa, clarament influïda per la historiografia marxista britànica i, particularment, per Thompson i Hobsbawm, era particularment adient en aquell context historiogràfic². A més, Cerdà

també ressaltava la decisiva participació dels treballadors alcoians junt als comarcans en les revoltes luddites³. Finalment, i deixant de banda algun intent d'inserir el luddisme alcoià en el context del llegat legislatiu de les Corts de Cadis (YVORRA, 2012), destaca la recent contribució de José María Soriano (2021) que, a més de reconstruir amb detall els esdeveniments, ha descobert documentació notarial relacionada amb el procés judicial que es va encetar i que revela els noms i cognoms d'alguns implicats.

La historiografia sobre el luddisme, concretament, i, en general, sobre les formes de protesta dels treballadors, tant al període preindustrial com durant la primera fase del procés d'industrialització ha crescut en extensió i qualitat des dels moments de les primeres aproximacions de Revert, Cerdà o Verdú. Seguint l'estel obert per Hobsbawm i, particularment, per Thompson, molts investigadors han aprofundit en les característiques dels moviments de *machine-breakers*, abans i després del luddisme pròpiament dit que s'escampa per Anglaterra entre 1811 i 1813. També sabem moltes més coses hui sobre els conflictes interns dins la manufactura tèxtil alcoiana a l'època preindustrial, així com sobre els inicis del procés de mecanització (TORRÓ, 1994a, 2004). L'objectiu d'aquest treball és reinterpretar els avalots luddites que van sacsejar la manufactura drapera de la comarca alcoiana a la dècada de 1820 a partir d'aquestes noves aportacions i d'alguna nova dada documental explorada específicament per a aquesta recerca.

El text s'ha dividit en els següents apartats. Primer tractaré de presentar breument les noves maneres d'entendre el luddisme, especialment a partir de les aportacions de la historiografia britànica. Seguidament, sintetitzaré el que se sap hui dia sobre la protesta dins la manufactura preindustrial com a marc en el que situar, després, la conflictivitat dins la draperia alcoiana. El següent apartat s'ocuparà del procés de mecanització, parant esment en quines innova-

Ressenya biogràfica:

Lluís Torró Gil (Alcoi, 1964), és llicenciat en Història per la Universitat de València (1987) i doctor per la Universitat d'Alacant (2000) on ensenya Història Econòmica des de 1988. La seua recerca s'ha centrat en l'estudi de la transició del feudalisme al capitalisme a partir del cas d'Alcoi. En l'actualitat dirigeix dos grups d'investigació, un interdisciplinari de pensament crític (CRITERI, Socioeconomia crítica) i un sobre la formació de la classe obrera en els nuclis miners espanyol.

1. Que les màquines procedien de fora d'Espanya està fora de tot dubte, encara que no hi ha cap indicació explícita a la documentació de la Reial Fàbrica. Arxiu de la Tèxtil Alcoiana, S.A. (des d'ara ATA): Llibre 10è: *Juntas de la Real Fábrica de Paños de la villa de Alcoy desde 1805 hasta 1826*, 17-3-1818, 30-6-1818 i 14-1-1819, s.f. Els comissionats alcoians van comprovar a Ezcaray el funcionament dels jocs de carda i filatura que adquiririen poc després a Pedro Miramón, de Bilbao. Segons el diccionari de Madoz, les màquines que, importades a través del port de Bilbao, s'havien instal·lat a Ezcaray als començaments del segle provenien de Liège, a l'actual Bèlgica. Açò va fer suposar a Aracil i Garcia Bonafé (1974: 132) que la maquinària duta a Alcoi tindria la mateixa procedència. Si aquesta suposició, per altra banda perfectament plausible, fora correcta, el més probable és que vingueren dels tallers Cockerill, traslladats de Verviers a Liège entre 1808 i 1809 (LEBRUN, 1948: 234-244). Per a la mecanització a Ezcaray v. Ojeda (1989), sobre la industrialització als voltants de Cameros, l'anàlisi més completa és la de Martín (2007).

2. Pel que fa a Thompson, Cerdà segueix, com evidencia el títol de la seua contribució, *The Making of the English Working Class* (THOMPSON, 1983), publicat originalment el 1963. També resulta palesa en la seua interpretació la influència de l'article de Hobsbawm (1952, 1979) "The Machine Breakers". Del mateix Cerdà (1985), v. la seua revisió historiogràfica sobre el luddisme fins els primers anys 1980, amb referències específiques sobre Alcoi. L'estudi de Cerdà és pràcticament coetani al de Francisco Verdú (1978), una tesi de llicenciatura que no va arribar a ser publicada.

3. Sobre la participació dels treballadors protoindustrials de la comarca en els fets, la principal aportació és la d'Enric Moltó (1991).

cions van suscitar resistències i quines no. Finalment, i sense descriure detalladament uns esdeveniments que ja són ben coneguts gràcies a la literatura esmentada en aquesta introducció, abordaré en sengles apartats una reconsideració de les causes dels fets i de l'impacte del luddisme en el procés d'industrialització local. El text es tancarà amb uns apunts sobre els camins que una nova investigació podria seguir per tal de completar i millorar el que sabem sobre aquest esdeveniment clau de la història industrial, no sols de la comarca sinó, probablement, del conjunt de l'estat espanyol.

EL LUDDISME VIST EN PERSPECTIVA, UN REPÀS HISTORIOGRÀFIC⁴

Com ja he apuntat adés, en realitat, el terme *luddita* o *luddisme* per a referir-se als qui destruïen màquines o al moviment i les idees que els agrupaven comença a emprar-se a partir de 1811-12. El trencament de maquinària com a forma de protesta —anomenat *machine-wrecking* o *machine-breaking* en anglès; *bris de machines* en francès— és un fenomen anterior a la industrialització, tipificat legalment, per exemple, a la pròpia Anglaterra on es trobava castigat des de 1721 amb la pena de deportació. Com és ben conegut, el nom de *luddisme* fa referència a Ned Ludd —o Ludham—, un personatge potser fictici, identificat amb un aprenent de calceter de prop de Leicester que el 1779 hauria asclat un parell de màquines de punt amb un mall. El moviment de *machine-breakers* encetat el 1811 es referia a Ludd —freqüentment amb el títol de capità, de rei o de general— com al seu dirigent i les proclames i escrits apareixien signats amb el seu nom⁵.

Sols per aquesta raó, ja hi ha motius suficients per sospitar que la identificació habitual del luddisme exclusivament amb accions violentes, irracionals i desorganitzades, pot resultar errònia. Hi ha, a més, dos fets claus que invaliden aquesta interpretació: ni totes les formes d'oposició a la introducció de nova maquinària van ser violentes, ni l'oposició a la maquinària va ser general i indiscriminada.

L'oposició estava argumentada i es recolzava en disposicions antigues però encara vigents, particularment en l'*Statute of Artificers* aprovat pel parlament anglès el 1562, sota el regnat d'Isabel I⁶. De fet, van haver campanyes de peticions al parlament per evitar la introducció de determinades màquines, com l'adreçada contra la instal·lació de telers mecànics en grans tallers —*loomshops*— que van promoure el 1802 els teixidors del Gloucestershire, agrupats en la *Woollen Cloth Weavers' Society*, fundada a despit de les *Combinations Acts* aprovades per a impedir la constitució d'aquest tipus d'associacions⁷. No va ser l'única —n'hi havia hagut d'altres amb diferents protagonistes el 1776, el 1786 i el 1794— i a tots els casos sembla existir un patró semblant: recollida de suports —com signatures—, presentació de peticions raonades al parlament, formació de comissions parlamentàries per a l'estudi de dites peticions en les que també es donava audiència als partidaris de la maquinària i, invariablement, decisió parlamentària contrària a la petició. De fet, el resultat d'aquestes campanyes va ser la derogació el 1809 de l'antiga legislació, una decisió que sembla trobar-se darrere de la radicalització del moviment i l'aparició del luddisme, pròpiament dit, el 1811.

Tot indica, doncs, que l'opció violenta sols era contemplada com el darrer recurs i, a més, s'exercia de forma selectiva, amb objectius acuradament escollits (RANDALL, 1981: 149-185). Generalment, es tractava de determinats empresaris que, per les dimensions de les instal·lacions i la maquinària introduïda o per la seua actitud, esdevenien el blanc de les accions. L'advertiment i l'amenaça verbal o escrita solia ser el primer pas i, freqüentment, l'única acció. En darrera instància, els *machine-breakers* actuaven, normalment de manera anònima i organitzada, contra les propietats, tractant d'evitar danys personals. La presó o la deportació eren les penes habituals que els magistrats decretaven per als participants en aquestes agressions.

D'una altra banda, hom tendeix a concebre el luddisme com una reacció cega i irracional contra la maquinària en general i, per aquesta raó, com una mena de rebuig 'primitiu' contra el *progrés*⁸. Tanmateix, aquesta idea sembla profun-

4. A més dels treballs citats de Thompson i Hobsbawm i que són fites ineludibles en aquesta matèria, la principal referència és sense dubte la de Randall (1981, 1995). Destaca, també, el treball de Thomis (1970), tot i que amb una interpretació ancorada a la concepció del luddisme com a 'primitiva' present a les primeres aproximacions dels Hammond i altres, i refractària a la interpretació thompsoniana. Un assaig de síntesi, amb referències al conjunt d'Europa a Bourdeau, Jarrige i Vincent (2006). Pel que fa a la ideologia que hi ha darrere dels *machine-breakers* destaquen els treballs de Berg (1980: 253-314) i de Binfield (2004); també resulta molt útil Navickas (2005) per entendre l'imaginari dels luddites. Si per a l'impacte econòmic del luddisme és imprescindible Nuvolari (2002), per a la comparació del mateix entre França i Gran Bretanya cal recórrer a Horn (2005). Per acabar aquesta brevíssima nota bibliogràfica, per a una visió general —i reivindicativa— del tema cal llegir les aportacions de Noble (2000) i Linebaugh (2012).

5. Es tracta d'una pràctica comuna i estesa, l'al·lusió a un nom genèric, freqüentment 'inventat', com una forma d'expressar la responsabilitat col·lectiva dels conflictes (THOMPSON, 1979c).

6. Com deien uns versets atribuïts als pentinadors de llana d'Essex: "From such as would our rights invade, / Or would intrude into our trade, / Or break the law Queen Betty made / Libera nos Domine" (D'aquells que conculquen els nostres drets, / O s'immiscisquen en el nostre ofici / O infringisquen la llei que va fer la Reina Betty / Libera nos Domine) (RULE, 1995: 183).

7. Per a d'açò i el que segueix v. Randall (1981: 187-220).

8. Una magnífica denúncia sobre la identificació abstracta del *progrés* amb el desenvolupament tecnològic, sense tenir en compte les seues implicacions socials en Noble (2000).

dament errònia. Els qui es revoltaven ho feien en funció del tipus de maquinària i únicament si la seua introducció afectava a l'organització de la manufactura.

Un cas especialment rellevant de millora tecnològica sense a penes oposició és el que es va produir a la manufactura del metall (SABEL, ZEITLIN, 1985; BEHAGG, 1998). A ciutats com Sheffield o Birmingham, s'hi van introduir nous procediments i nous instruments per obtenir productes fabricats amb metall. Els més importants consisteixen en la concepció, fabricació i ús de noves màquines-eina com els torns o els encunys. Aquestes millores van ser induïdes per artesans independents i, generalment, s'empraven en el marc de petits tallers.

En el tèxtil, on els esclats de motins contra la maquinària van ser moneda corrent, tampoc totes les innovacions van ser rebudes de la mateixa manera⁹. Un bon exemple és la difusió de la *flying shuttle* o llançadora volant, el famós invent de John Kay datat el 1734. Un dels llocs comuns més estesos en la història de la revolució industrial és que aquest mecanisme va desencadenar una seqüència de desafiaments i respostes, tot posant en marxa la mecanització del sector tèxtil (LANDES, 1969: 84-88). Tanmateix, la seua adopció no va generar greus protestes, a penes a alguns centres drapers, com és el cas de Trowbridge el 1792 (RANDALL, 1981: 97-100). L'explicació és senzilla. D'una banda, l'*spring loom* —nom del teler que disposava d'aquest enginy— sols representava un estalvi de treball en els gèneres amples, ja que en les teles estretes, l'amplària del teler tradicionalment emprat per a teixir-les el feia apte per al seu maneig amb un sol teixidor —a més dels treballadors auxiliars, necessaris en tots dos casos. Així, la seua difusió dins el sector cotoner va ser molt tardana ja que la fabricació de gèneres amples sols va ser factible quan el fil de cotó es va abaratir i l'oferta de fils per a l'ordim va ser suficient¹⁰. Pel que fa als teixits de llana, majoritàriament amples, el treball desplaçat per la llançadora volant sols afectava a un de cada quatre treballadors. L'increment de productivitat era molt minso i no va representar un al·licient suficient per a concentrar el teixit en *loomshops*, la qual cosa va fer que, junt a la ferma oposició dels teixidors, la innovació s'adoptara en el marc del sistema domèstic.

Ben diferent va resultar la invenció o difusió dels telers mecànics, tant el nou, a partir de l'invent de Cartwright, com el vell, és a dir, l'*stocking frame*, un enginy datat el 1589 que teixia gèneres de punt. El primer, ateses les seues dimensions i que estava dissenyat des del prin-

cipi per a ser accionat amb energia exosomàtica —amb aigua o vapor, preferentment— només podia ser introduït dins de factories. Tot i que els problemes tècnics que tenia no van ser resolts completament fins 1860 (HOLDEN, 2014), la seua difusió es va veure entrebancada, també, per la resistència organitzada dels teixidors que, per exemple, van demanar al parlament —sense èxit, clar— que es creara un impost per l'ús d'aquestes màquines. L'*stocking frame*, per la seua banda, no va poder ser patentada originalment i el seu ús estava restringit legalment. Les grans, construïdes a finals del s. XVIII, havien de ser arrendades pels treballadors pel seu elevat cost. A més, quan s'empraven amb motors hidràulics o de vapor implicava la concentració fabril i la fi dels teixidors o calceters independents. I no és un fenomen exclusivament britànic com demostra la famosa rebel·lió dels canuts al Lió dels anys 1830 contra els telers Jacquard (RUDE, 2007).

En canvi, algunes de les màquines que van acabar suscitant greus incidents —com en el cas que ens ocupa—, no van provocar inicialment reaccions adverses. Em referisc, particularment, a l'*spinning jenny*¹¹. Les primeres patents d'aquest artefacte —1766 i 1770—, obra de James Hargreaves, un teixidor d'una petita localitat prop de Manchester, Oswaldtwistle, estaven concebudes per a ser accionades manualment i ser emprades en el marc domèstic. La peculiar estructura de l'organització del treball de la zona, la forta competència amb la filatura de la llana i el tipus de teixits que es produïen —una barreja d'ordim de lli i trama de cotó—, en són les responsables. D'aquesta manera, inicialment eren petites —a penes 115x135 cms—, tenien pocs fusos —entre 8 i 16—, resultaven fàcils de construir i, consegüentment, eren molt assequibles. Això explica que, abans de la invenció i difusió de la carda mecànica —a partir de les millores introduïdes per Arkwright des de 1775—, no hi va haver cap oposició remarcable, atès que el desplaçament del treball en el filat era compensat amb un increment del treball per a la carda manual¹². Tot va canviar, però, quan, a partir de 1778-80, *jennies* de més de 24 fusos van començar a instal·lar-se junt a cardes mecàniques accionades amb aigua o cava-

alleries. Amb tot, a la manufactura llanera, l'oposició a aquesta maquinària —a la que caldria afegir la *water frame* d'Arkwright, particularment apta per a fer fil per a l'ordim— va dependre de l'estructura de la indústria i de l'organització del treball¹³. L'oposició va ser especialment intensa al Wiltshire, on la producció estava controlada

9. Tot el que vaig a dir sobre la maquinària tèxtil, tant ara com més avant, prové, tret d'indicacions puntuals, de Randall (1981), Paulinyi (1986) i Styles (2020).

10. Cal notar que, contra l'explicació habitual, sembla que la mecanització del filat va ser la condició necessària per a la millora del teixit —tant la difusió de la *flying shuttle* com la introducció dels telers moguts amb vapor, començant per la patent del reverend Cartwright, el 1784. Segons Styles (2016), la idea tan difosa que l'*spring loom* va ser el *challenge* que va provocar la mecanització de la filatura com a *response*, és original de Thomas Sutcliffe el 1843.

11. Al voltant d'aquesta màquina, sant i senya de l'inici de la revolució industrial, s'han vessat rius de tinta discutint el seu veritable paper en aquesta història (ALLEN, 2009, 2011, 2019; GRAGNOLATI, MOSCHELLA, PUGLIESE, 2011; HUMPHRIES, SCHNEIDER, 2016, 2019a, 2019b; O'BRIEN, 2019; STYLES, 2018, 2019, 2020; THOMSON, 2001).

12. A Barcelona, per exemple, amb la filatura amb torn la proporció de treballadors entre preparació i filat era de 1:3 i va esdevindre de 5:4 quan, el 1786, es va introduir una *jenny* de 36 fusos, però amb el cardat encara manual (THOMSON, 2003).

13. Per a les diferències en l'organització del treball entre les diferents regions tèxtils llaneres angleses v. Randall (1989). Per a la industrialització del West Riding són imprescindibles els treballs de Hudson (1983, 1986).

Fig. 1: Màquina de filar "spinning jenny", segons la patent de Hargreaves de 1770.

pels *gentleman clothiers*, que actuaven com a organitzadors d'un procés productiu molt dispers i com a comercialitzadors dels draps acabats. En aquesta regió, doncs, la introducció de les cardes i les filadores mecàniques implicava la centralització en fàbriques. El contrast amb el que es va produir al West Riding és molt acusat. Allí, la draperia —articulada al voltant de centres com Leeds, Bradford o Halifax— es basava en la producció a petits tallers regits pels anomenats *master clothiers*, que empraven treballadors tant en règim de *putting-out* com a les seues pròpies instal·lacions. La comercialització es feia a través dels *cloth halls*, on es duïen els draps que eren adquirits pels *gentleman merchants* que els distribuïen a gran escala. Els *master clothiers* van integrar versions reduïdes d'aquestes màquines als seus inicialment modestos tallers sense provocar cap reacció adversa remarcable.

Per acabar aquesta breu revisió, cal destacar que els avalots luddites pròpiament dits, a partir de novembre de 1811, a més de l'oposició a l'*stocking frame* als voltants de Nottingham, es van concentrar contra les màquines que s'empraven en l'acabat dels draps. Els *gig mills* —perxadors mogudes amb aigua— i les *shearing frames* —màquines de tondre o tondoses— en van ser els seus principals objectius, tant al West Riding del Yorkshire com al Wiltshire. Els afectats eren els treballadors que s'ocupaven d'aquestes tasques anomenats, segons els llocs, *shearers*, *croppers* o *cloth dressers*. Alguns càlculs assenyalen que la *shearing fra-*

me, per exemple, desplaçaria dos de cada tres *shearers* (JARRIGE, 2021: 288). A les regions revoltades aquestes feines eren realitzades en tallers independents, regits pels propis artesans especialitzats. Per contra, on aquestes feines ja s'executaven dins les instal·lacions dels fabricants, com al Gloucestershire, no s'hi va registrar cap oposició.

LES FORMES DE PROTESTA A LA MANUFACTURA PREINDUSTRIAL I L'IDEAL D'ECONOMIA MORAL

Així doncs, els treballadors preindustrials no semblen haver-se comportat, ni contra les màquines per se, ni contra un ideal de *progrés* clarament fruit del pensament il·lustrat i que, aparentment, a penes començava a identificar-se fora de cercles intel·lectuals amb la *mecanització* com el seu instrument essencial (BERG, 1980; JARRIGE, 2021; RULE, 1995). Aleshores, quines eren les seues creences? Com concebien allò que era correcte o no ho era en el terreny de les relacions econòmiques que els hi afectaven? Podem aproximar-nos a algunes d'aquestes idees a través del concepte d'economia moral desenvolupat per Thompson (1979a, 1995a) per a explicar l'actitud d'aquells que es revoltaven en els anomenats 'motins de subsistència' a l'Anglaterra del segle XVIII¹⁴.

Aquesta economia 'moral' s'articulava, essencialment, al voltant del concepte de *fair price* o preu just, tot condemnant com a 'immoral' el lucre obtingut aprofitant-se de les necessitats de la gent, particularment als períodes d'escassetat. En els casos més extrems, la situació podia acabar en protestes multitudinàries, freqüentment violentes, que coneixem amb el nom de 'motins de subsistències'¹⁵. No cal dir que el pensament econòmic liberal —sobretot, des de l'obra d'Adam Smith el 1776— va acabar erigint-se en la justificació 'racional' de les pràctiques d'acaparament, recorrent a les idees del *laissez faire*, la llibertat de mercat o de la 'ma invisible' (THOMPSON, 1979b: 78-85).

Randall (1988) va aplicar el concepte d'economia moral a la indústria. Sembla clar que les característiques de la manufactura preindustrial també van generar una manera de concebre les relacions al seu si no reglades exclusivament pel mercat i que, tret d'algunes lleus diferències, presenten una sorprenent homogeneïtat a tota Europa (LIS, SOLY, 1988) i tenen una clara continuïtat en el desenvolupament del moviment obrer al llarg de la industrialització (KOCKA, 1984). Aquesta economia

14. Es tracta d'un tema 'clàssic' en la historiografia; com a referències, a més de l'estudi de Thompson, v. Labrousse (1944), Rudé (1964) y Tilly (1971). A Espanya també hi ha notables contribucions com la de Vilar (1972) o, al mateix País Valencià, Palop (1977).

15. A Alcoi també s'hi constata aquest tipus de comportaments al segle XVIII, encara que sense arribar, però, al motí (TORRÓ, 2016).

moral particular es concretaria en una sèrie de conceptes sobre allò que resultaria admissible i el que no ho seria en les relacions entre els qui participaven en un mateix procés de producció d'una sèrie específica de béns; des dels 'emprenedors' fins els aprenents. La pràctica, s'articulava al voltant de dues lògiques: la del *guany estable* —ingressos regulars— i la de la *desigualtat limitada* —ingrés mínim en funció de l'*status* i l'activitat— (NIETO, 2019: 22-23). L'entramat institucional, particularment el gremial, hauria de vetllar pel compliment d'aquestes regles tàcites. Allò que prevalia era la regulació consuetudinària i, sobretot, autònoma; és a dir, la derivada del costum establert pels propis treballadors. No resultava transcendent, encara que sí s'aportava com a prova d'una sanció legal, el fet que aquestes normes o costums estiguessen plasmades per escrit.

Així, hi havia una regulació de l'aprenentatge, no sempre totalment codificada, que comprenia la seua durada i les maneres de poder resoldre els contractes; la quantitat, el tipus de retribucions i el moment del seu pagament; o, finalment, la prevenció d'abusos contra els propis aprenents. Un altre aspecte clau seria el de la durada de la jornada de treball, amb les diferències entre les estacions de l'any o les pauses que havien de respectar-se. També implicava preceptes, tàcits normalment, respecte als preus i/o els salaris i les formes de pagament —en espècie, en moneda o en quines proporcions—; així com, lògicament, al volum d'aquestes retribucions en relació a les conjuntures, els procediments o les qualitats treballades. L'element central, però, potser fora la qüestió de la *propietat* de les habilitats pertinents a l'*ofici* (RULE, 1987), clarament lligada al concepte del treball ben fet, tot posant la *qualitat* per davant de la *quantitat*.

El conflicte sorgia, doncs, en aquest marc i és possible establir-ne una tipologia general a la manufactura preindustrial¹⁶. Seguint Nieto (2021), que s'inspira explícitament en Scott (1990), hauríem de distingir entre 'resistències' i 'conflictes oberts', sent les dues formes d'oposició exercides pels treballadors subordinats. En el primer rengle hauríem de situar la 'fuga', és a dir, l'abandonament del lloc de treball —o de la localitat— per part d'aprenents, oficials o mestres qualificats. També s'hi produïen freqüentment resistències al compliment dels horaris —sobretot quan s'havien introduït canvis unilaterals i/o arbitraris en els mateixos— o dilacions en el compliment dels terminis de lliuraments. Finalment, la forma de 'resistència' per excel·lència era el furt de matèries primeres —cisa o *embezzlement* (STYLES, 1983, 2013).

D'una situació inicial en la que, normalment, aquestes pràctiques serien concebudes com un complement salarial més, es passaria al llarg del segle XVIII, sobretot, a una altra en la que els qui proveïen les matèries primeres per a la seua transformació a canvi d'un salari van començar a concebre-les com un atac a la seua propietat —adduint repercussions negatives, no sols per als seus beneficis directament, sinó també per a la qualitat del producte acabat— (RULE, 1995). Resulta evident, que aquestes formes de resistència giraven al voltant de les condicions de treball i de l'apropiació del mateix.

Freqüentment, però, aquestes disputes soterrades acabaven per desfermar conflictes oberts. L'enfrontament solia sorgir d'alguna forma més o menys espontània d'organització. De vegades, eren alguns gremis que agrupaven a mestres que treballaven subordinadament per a altres persones o col·lectius els que s'erigien en portaveus. En altres ocasions, sobretot quan la disputa sorgia entre mestres i oficials del mateix gremi —o quan no n'hi havia, de gremis, com era freqüent a Gran Bretanya—, s'articulaven organitzacions a partir de confraries, com ara les *friendly societies* angleses o els famosos *compagnonnages* d'oficials a França (TRUANT, 1996). Les peticions escrites, freqüentment sol·licitant l'actuació directa o la mediació dels poders local, senyorial o reial, eren comunes quan sorgien motius de disputa. Tanmateix, aquestes actuacions resultaven en molts casos poc efectives i podien derivar en cartes anònimes d'amenaça o, fins i tot, en agressions a determinats individus. En aquesta

16. La principal referència ací és, de nou, la síntesi de Lis i Soly (1988), tant pel que fa a les estratègies dels treballadors com dels qui els contractaven. També resulten molt aclaridors els treballs sobre Espanya —i particularment sobre Madrid— de Nieto (2014, 2021).

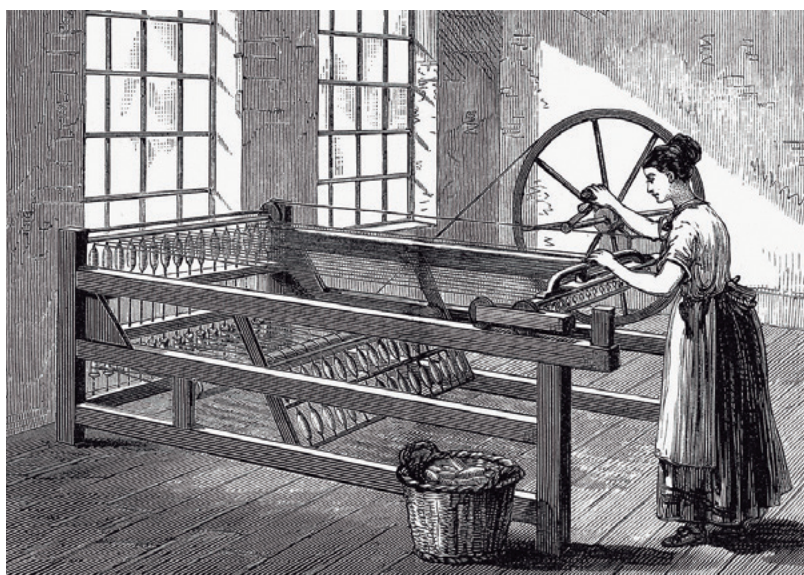

Fig. 2: En la "jenny", l'operari feia girar la roda motriu amb la mà dreta, la qual cosa feia que giraren els fusos, i manejava la barra de tir amb la mà esquerra.

categoria també podríem incloure els atacs a la maquinària o les instal·lacions, ja que es tracta d'accions perseguides penalment. Sols de forma molt extraordinària aquesta mena d'enfrontaments acabava en esclats generals de violència o en insurreccions¹⁷. L'acció més freqüent, no obstant això, van ser les vagues (NICOLAS, 2002).

LA CONFLICTIVITAT DINS LA DRAPERIA ALCOIANA ABANS DE LA FÀBRICA

La societat de l'Antic Règim, en general, era, quasi per definició, una societat conflictiva en la que la violència es pot qualificar de quotidiana, encara que en declivi des de l'Edat Mitjana fins el segle XIX (MANTECÓN, 2014). Aquesta conflictivitat violenta va ser molt intensa en el cas valencià, entre altres coses per l'amplitud i durada del fenomen del bandolerisme (ARDIT, 1974, 2009; GARCÍA MARTÍNEZ, 1991). Tot i no haver evidències d'enfrontaments violents, la draperia alcoiana va ser una activitat en la que el conflicte era permanent i ens ha deixat rastre des del mateix moment en què hi ha documentació gremial. Les fonts ens permeten distingir diferents motius de conflicte —no tots amb implicacions econòmiques— i diferents agents implicats. Així mateix, furtivament de vegades, permeten albirar altres confrontacions que no han deixat a penes petges a les que farem referència més avant. A més, ocasionalment, saltaven les tanques de l'activitat i afectaven altres aspectes de la societat, com va ocórrer durant la Germania¹⁸.

Així doncs, pel que fa a les motivacions podem distingir-ne tres tipus. D'una banda, tenim els conflictes pel volum del salari, constants fins els inicis del segle XIX (TORRÓ, 2021) i protagonitzats principalment pels dos gremis que aplegaven, respectivament, els dos oficis més importants: els paraires, d'una banda, i els teixidors, d'una altra. L'enfrontament cons-

tant entre tots dos col·lectius és la principal font d'informació sobre la qüestió (TORRÓ, 2004)¹⁹. Un altre motiu de conflicte en el tema salarial va ser el referit a les formes de retribució. Des de principis del segle XVIII —des de 1723, concretament—, paraires i teixidors van mantindre un front obert sobre com s'havien de pagar els salaris, si sols en moneda —què és com es fixaven— o, almenys una part d'ells, en espècie. Les disputes també entraven en el terreny tècnic. Un motiu d'enfrontament secular va ser la mesura dels pintes, però també van existir disputes pel que fa als procediments del cardat²⁰, batanat²¹ o el tenyit²². A més, es van dirimir xocs per determinar qui ostentava la jurisdicció sobre les activitats reglades per les diferents ordenances gremials, freqüentment entre els propis gremis i les autoritats, ja foren locals o reials —Alcoi va ser una vila de realenc durant tot el període (ROMEO, 1986; TORRÓ, 1994b).

La conflictivitat, doncs, abraçava una gran quantitat de qüestions i afectava a persones i col·lectius diferents. Així com el compliment —o incompliment— de les ordenances podia suscitar disputes entre els gremis i individus, o la interpretació de la normativa —escrita o no— i la representativitat podia enfrontar gremis o institucions, també trobem dissensions internes dins els propis gremis. Les més freqüents, pel control de la mateixa institució, encara que també n'hi ha causades per altres raons, com ara l'ús de determinades instal·lacions comunes²³.

Lògicament, la principal font de conflictes eren les posicions diferents, freqüentment antagoniques, dels diferents individus que participaven en el procés de producció. Aquesta diferenciació va anar creixent progressivament, de tal manera que, molt poc a poc, aniria formant-se una consciència de pertinència, ja no sols a *oficis* diferents, sinó també a *grups socials* diferents. Ens trobaríem doncs davant un lent procés de *formació de classes*, tant en si, és a dir objectivament, com per a si, és a dir, per emprar la proposta heurís-

17. Probablement la més famosa de totes va ser la protagonitzada en el segle XV pels cardadors de llana de Florència, els *ciompi*, que va derivar en un intent —frustrat al capdavant— d'estructurar una nova forma d'organització política comunal (STELLA, 1993; LANTSCHNER, 2009). Sobre la cultura política del treball, les protestes artesanes i els governs comunitaris a les ciutats, v. Sewell (1992), Lis i Soly (2012) i Munck (2018).

18. El líder de la revolta a Alcoi va ser un abaixador originari de Mallorca, Llorenç Nadal (BAÑÓ, s.d.; SANTONJA, 2007), i d'aquells que van ser castigats per l'alçament dels que tenim constància del seu ofici, les dues terceres parts estaven relacionats amb la draperia (TORRÓ, 2000: 354). Sobre la Germania, en general v. García Cárcel (1975) i Vallés (2000).

19. L'agut i crònic enfrontament entre aquests oficis no és cap particularitat alcoiana, com demostren els casos de Sabadell (BENAU, TORRA, 2009) o Igualada (TORRAS, 2007: 201-204; MARFANY, 2020: 113-116).

20. Per exemple, per si s'havia de passar la floca dues o tres vegades per les cardes —ATA, Llibre 7è: *Diferentes minutas de memoriales*. Carpeta, 27-5-1755, s.f.—, o pel procediment de l'emprimat —ATA, Llibre 9è, *Acuerdos de la Fábrica desde 1751 hasta 1772, inclusive*, 7-11-1762, f. 204v.

21. Com, per exemple, ATA, 9è, 11-11-1754, ff. 70r a 76r, quan es fa una provatura per fixar les quantitats de sabó i lleixiu, així com el temps de batà de diversos tipus de drap.

22. Per tancar els exemples, v. ATA, Llibre 1r, *Capítulos de la Fábrica del año 1561, y concejos hasta 1590 4-10-1604*, f. 176v, quan es prohibeix l'ús del 'matapoll' per al color verd.

23. En el primer cas podem inscriure les disputes suscitades dins el Gremi de Paraires el 1682 al voltant de l'aprovació d'una modificació de les ordenances, amb dues redaccions diferents, aprovades amb 4 dies de diferència, les primeres molt restrictives per als no agremiats i aprovades en un Consell General, mentre que les segones, aprovades pel Consell del gremi, eren molt més laxes —ATA, 1r, 21-10-1682, f. 104r i v.; 25-10-1682, ff. 105r a 107r. En el segon podríem esmentar els freqüents problemes que sorgien per l'ús del tirador dels draps, que era una instal·lació gremial; per exemple, v. ATA, Llibre 8è, *Acuerdos de la Fábrica desde 1716 hasta 1728, inclusive*, 15-9-1723, s.f.

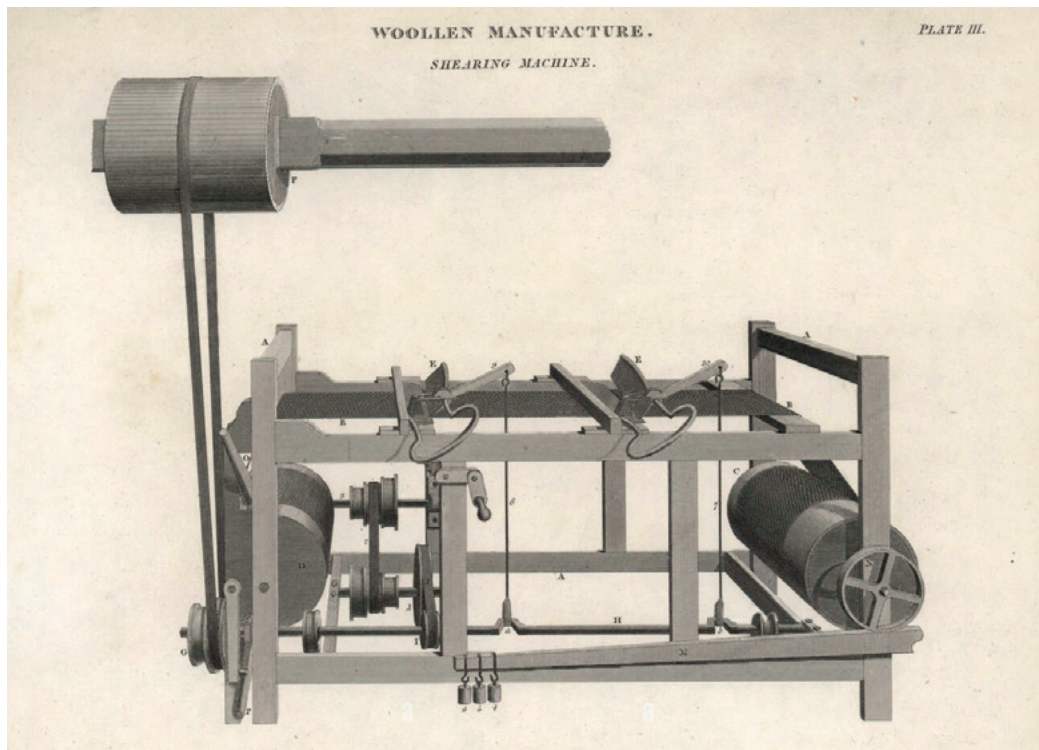

Fig. 3: Màquina de tondre "shearing frame" amb dues tisores. Gravats de Wilson Lowry segons una il·lustració de J. Farey de la *Cyclopaedia or Universal Dictionary d'Abraham Rees*, Londres, 1811.

tica de Thompson, com a *subjecte conscient*²⁴. Un procés que estaria culminant a les acaballes del segle XVIII.

Aquesta evolució pot observar-se en l'augment de la virulència, verbal, com a mínim, de la conflictivitat. Un fet que demostra que les diferències socials entre els implicats es feien cada vegada més evidents per a ells mateixos. Ja el 1561, a les actes del tercer consell de l'Ofici dels Parayres s'acusa a teixidors i filadores de demanar preus per damunt d'allò estipulat i del què sembla 'just', doncs, en aquest cas, reglar-se pel mercat sembla beneficiar als acusats — "...que en temps de pressa los teixidors fan pagar a més preu i en temps de abundància a menys..."²⁵. L'11 d'octubre de 1610 tenim constància de la primera vaga de teixidors, ja que aquests, en no veure correspostes les seues demandes als paraires per a "...que'ls pujasen un poch lo teixir dels draps [...] tingueren per bé que, acabats los draps que fins al dia de hui tenen en los telers paren de teixir"²⁶. Aquest tractament formal respectuós, malgrat l'evident oposició d'interessos, esdevindria cada vegada més agre, particularment al llarg del segle XVIII, quan els membres de l'elit del Gremi de Paraires van començar a rebre la denominació de fabricants, mot que expressa molt clarament la seua posició en el procés de producció i els

diferència de la resta d'artesans. Fins i tot, la resistència en qualificar-los així per part de treballadors subordinats com els teixidors, no oculta la consciència d'ocupar una posició subalterna. El 1779 alguns teixidors es queixaven al Corregidor "...de que se veían reducidos a emplearse, por efecto de una dura y servil subjeción, en los servicios más humildes por obsequio a los paraires"²⁷. Però encara era més clara la consciència de superioritat dels *fabricants* com demostra un informe del 1797 encarregat per ells, quan, per a rebutjar les pretensions dels teixidors, se'ls qualifica de "...oficiales mercenarios miserables..." i de "...meros operarios jornaleros oficiales de fábrica..."²⁸.

Per concloure aquest apartat, als anys finals del segle XVIII estaria produint-se el mateix que Thompson va observar a l'Anglaterra d'aquell temps, quan els perfils de 'classe', pel que fa a les seues relacions i a la forma en que eren concebudes pels protagonistes, començaven a definir-se: "se hace posible, por primera vez, analizar el proceso histórico en los términos de notaciones de clase del siglo XIX" (THOMPSON, 1979b: 61). L'agitació luddita del 1821 podria haver suposat un clar punt de no retorn en posar fi definitivament, de nou parafrasejant Thompson, a aquesta llarga 'lluïta de classes sense classes'.

24. V. el prefaci a *The Making...* (THOMPSON, 1983, pp.xiii-xvi), així com els aclariments a Thompson (1979b: 33-39) i particularment, en general, la seua polèmica amb Althusser (THOMPSON, 1981). Una extensa defensa crítica de la concepció de classe de Thompson a Wood (1983). Cal tindre present, a més, que els termes d'arrel hegeliana *en sí i per a sí* referits a una classe social en concret ni tan sols van ser emprats d'aquesta forma tan explícita pel propi Marx (AJA, SÁNCHEZ, 2020).

25. ATA, 1r, 22-10-1561, f. 23v.

26. ATA, Llibre 3r, *Libro del Gremio de Texedores de la villa de Alcoy*, 1-10-1610, f. 20v.

27. Arxiu de la Parròquia de Sant Maure i Sant Francesc-Fons extraparroquial (des d'ara APSMSF-FE), G.1(184), *Real provisión de los señores de la Junta de Comercio*, 27-9-1779 [Aquest fons documental és consultable online, per tant totes les referències al mateix es poden trobar a la pàgina web: <https://is.gd/JXMtcb>, darrera consulta 11/11/2021].

28. Biblioteca Gabriel Miró (Obras Sociales de la Caja de Ahorros del Mediterráneo) (des d'ara BGM), *Manuscrito sobre la Real Fábrica de Paños de Alcoy*, 1797, nº reg. 80.276, s.f.

ELS INICIS DE LA MECANITZACIÓ A ALCOI

La introducció de maquinària des de finals del segle XVIII és, entre altres coses, la mesura amb la què els fabricants esperaven superar la segona de les grans crisis seculares que van sacsejar la draperia alcoiana —v. *Gràfic 1*²⁹. La primera d'elles es va produir en el trànsit entre els segles XVI i XVII quan es va interrompre el fort creixement del s. XVI i l'activitat va patir una contracció igualment intensa. Aquesta sotragada es va superar durant el XVII, gràcies a la readaptació a un nou tipus de gèneres, a l'estil de les *new draperies*. Els *Verleger* que havien controlat l'entramat gremial des de la direcció del gremi de paraires van ascendir socialment i van abandonar les activitats draperes, sent substituïts per una nova elit. Des de mitjan segle XVII, es va produir una recuperació progressiva que aniria accelerant-se fins la Guerra de Successió. El fort impacte d'aquest episodi bèl·lic serà superat amb relativa rapidesa i l'aprovació d'unes noves ordenances del Gremi de Paraires, primer, i la concessió al mateix per part de la monarquia d'una sèrie de privilegis acompanyats del títol de Reial Fàbrica el 1731, després, marcaran una solució de continuïtat³⁰. Des d'aleshores la producció creixerà vertiginosament, en quantitat i, com ja havia ocorregut al segle XVI, en qualitat. Aquest augment exigirà molt prompte l'extensió d'algunes operacions per les poblacions properes.

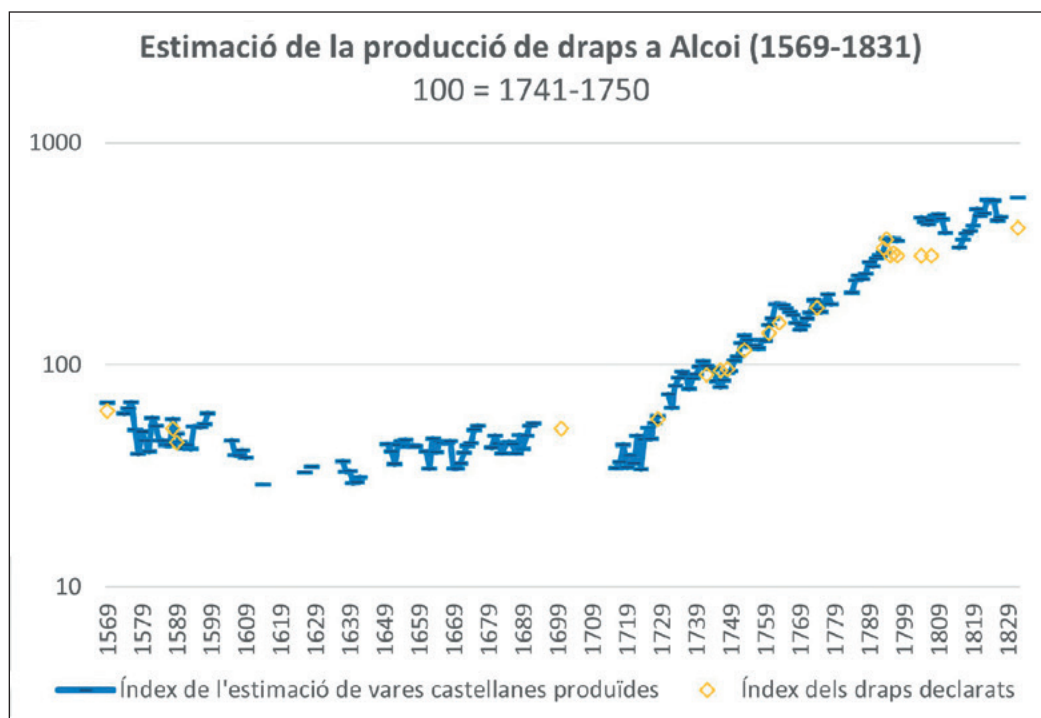
L'elit gremial que va ascendir al llarg del segle XVII protagonitzarà una forta i primerenca concentració del capital. Aquesta minoria que acabarà prenent el nom de *fabricants*, no sols controlarà institucionalment la Reial Fàbrica, sinó que també ho farà amb el procés complet de producció (TORRÓ, 2021). Adquiren matèries primeres —llana, tints— i acumulen capital fix —tallers o, cap a finals del XVIII, cases-fàbrica, batans, tints— individualment—sobretot— o a través de societats; així com, mitjançant el gremi, altres instal·lacions col·lectives, com l'estenedor o el tint gremial. Distribuïen les matèries primeres i els béns intermedis als artesans domèstics individuals, tant dins la vila —treballadors especialitzats i progressivament desposseïts de béns immobles—, com als pobles dels voltants, bàsicament a camperols-artesans que treballaven de cardadors. El control d'una ingent i creixent massa de dones filadores s'exercia, probablement, a través dels cardadors i es va estendre com una taca d'oli per tot el Corregiment i més enllà³¹.

L'estructura productiva —*Figura 4*, en la pàgina següent— va estar sotmesa a fortes tensions que esclatarien a les acaballes del segle. La primera d'elles és el conflicte institucional permanent ja esmentat que enfrontava teixidors i fabricants. El 1798, aquests van aconseguir la completa subordinació dels primers mitjançant una pretesa unificació de gremis que en la pràctica va consagrar definitivament

29. Les fonts i la metodologia del gràfic a Torrò (2000: 252-60; 775-94). Tret de referències concretes, per al que segueix immediatament v. Torrò (2020).

30. La carta de privilegis no es conserva a l'ATA, però el seu contingut és conegut (COLOMA, 1966). La concessió del títol al Gremi de Paraires va comportar que adquirira una posició de preeminència de facto sobre el Gremi de Teixidors.

31. Un informe de 1743 indicava que, "...reduciendo a suma todos los maestros, oficiales, aprendices y demás personas empleadas en las maniobras de la fábrica hacen el número de 3.860, sin contar las personas que se emplean en las villas de Ibi, Bocayrente, Benilloba y Cosentayna, y otros lugares circunvesinos a esta villa, de la que se extrahen crecidas porciones de lana tintada, que trabajan en sus poblaciones y, labrada, debuelven a ésta para sus obrages [sic]". De les 3.860 persones que treballaven dins la vila, 2.150 eren dones i xiquetes que filaven: ATA, 7è, 9-V-1743. A més, el 1807, Francisco Pérez Planelles (1807) precisava, en parlar de les localitats de l'entorn d'Alcoi, que "...en 42 de ellos hay establecidos urdimbreros e hilanderas de la Fábrica de Paños de esta villa"; amb unes xifres de 6.700 ocupats dins la vila —dels quals, 2.482 dones— i 5.500 fora d'ella.

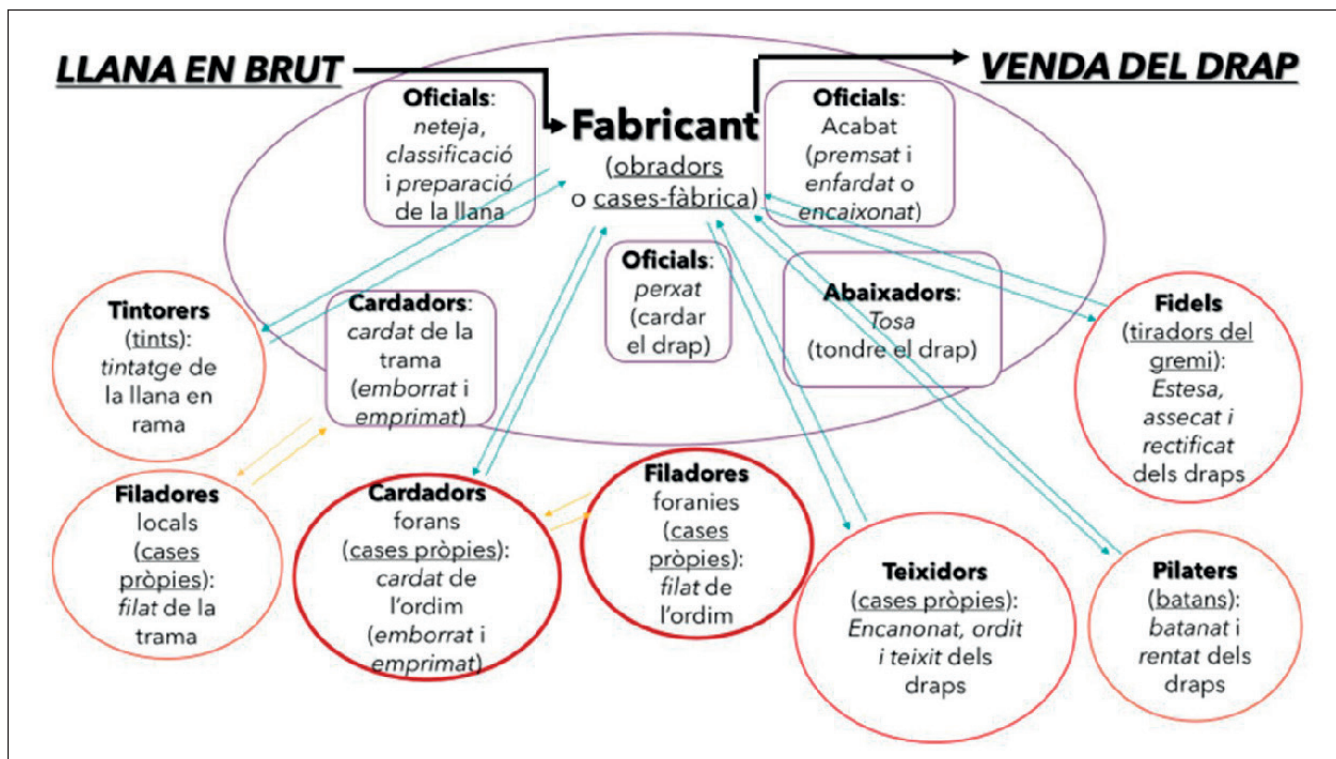

Fig. 4: L'organització de la draperia alcoiana a finals del segle XVIII.

la Reial Fàbrica com una organització patronal. Els problemes es van agreujar per altres entrebancs estretament relacionats. L'excessiva extensió del sistema domèstic, amb el consegüent augment dels costos de transacció i les creixents dificultats en el control del procés de treball per part dels fabricants, n'era un. Així, els fabricants es veïen afectats per una caiguda dels beneficis i els treballadors per la impossibilitat de compensar, en una conjuntura inflacionària, l'estancament dels salaris nominals mitjançant un increment del treball familiar. Una de les alternatives dels assalariats a la disminució dels seus ingressos reals va ser la cisa de matèries primeres, erosionant encara més els beneficis i disminuint la qualitat dels béns produïts. L'única forma amb la que els fabricants podien minimitzar la caiguda dels beneficis era amb un major control del treball; un objectiu que exigia la centralització de la producció, almenys en aquelles activitats més treball-intensives. La qüestió de mecanització s'ha d'entendre en aquest marc i a partir de l'estructura organitzativa que s'havia anat configurant al llarg del Set-cents.

Les innovacions tècniques i mecàniques no són un producte exclusiu d'aquesta problemàtica que s'agreuja a finals del segle XVIII. Ja hem vist abans alguns d'aquests canvis. Per no fer excessivament prolix el detall de les innovacions, em centraré en aquelles que van suposar la introducció de màquines i que la comparació amb altres experiències

—l'anglesa, sobretot—ens indica que van provocar conflictes³². Començaré per les que van generar menys problemes, els acabats.

De les característiques que distingien els draps d'altres teixits de llana la més important és, sense dubte, el batanat. Aquesta operació, realitzada en instal·lacions *ad hoc* que requerien d'aigua per al rentat i per a l'accionat mecànic de les maces, rectificava —a la baixa— les dimensions de les teles i les enfortia, conferint-les-hi un aspecte enfelat i millorant la seua capacitat d'aïllament tèrmic. El batanat, però, requeria altres operacions addicionals per acabar el procés. Després d'assecar-los i assegurar-se que adquiriren definitivament unes dimensions regulars estenen-los als tiradors, calia treure'ls el pèl sotmetent-los a un cardat —operació definitiva de l'ofici de *paraire*— i retallar eixe pèl uniformement. Aquestes dues darreres operacions reben el nom de *perxat* —doncs el drap havia de ser penjat a una mena de perxa per poder cardar-lo— i *tosa* —executada amb unes grans tisores operades per uns treballadors especialitzats anomenats *abaixadors*.

El perxat va esdevenir, almenys al llarg del segle XVIII, un treball exercit per operaris assalariats. Dins dels tallers dels paraires-fabricants, una part dels oficials es dedicaven a realitzar aquest procés. Aquesta subordinació, que afectava també als abaixadors, s'havia completat ja als començaments del segle XIX com testimonia el projecte de noves

32. Deixem al marge, doncs, l'activitat on les innovacions van ser més freqüents, el tenyit, ja que no van suposar la introducció de noves màquines estalviadores de treball —encara que sí nous procediments, noves matèries primeres i millores a les eines, com a les calderes.

ordenances de 1803 en el que s'indica que "los operarios cardadores de percha y tundidores se allan baxo la inmediata dirección de los maestros fabricantes, por executarse estas faenas en las respectivas casas de estos"³³. Dispossem d'evidències que permeten datar la cerca d'instruments que agilitaren aquest procés des de 1786 i, a més, la major part d'aquestes innovacions es troben estretament vinculades amb el cordoner i mestre paraire Josep Antoni Torregrossa, un dels principals protagonistes del procés de mecanització de la draperia alcoiana (TORRÓ, 2019). La primera proposta de millora data d'agost de 1786 quan Torregrossa es va adreçar a la Reial Fàbrica "proponiendo varios adelantamientos en el particular de texer, tintar en tinaxa y cardar a percha los paños"³⁴. El cert és que el 1796, un informe indicava que hi havien "muchas tumbas de madera aforradas de lienzo para perchar los paños construidas en las casas de los mismos fabricantes", el que suposa que ja disposaven de màquines per a perxar tot i que no podem assegurar que foren les dissenyades originalment per Torregrossa. En maig de 1806, Torregrossa proposa de nou la construcció de màquines de cardar i filar, d'una banda, i de perxar, d'una altra, que havia vist en funcionament durant un viatge a Catalunya³⁵. El 1807 ja estava operativa la perxadora, finançada pel gremi i retribuïda amb 1.000 r.b.³⁶, un artefacte elogiat per l'il·lustrat Pérez Planelles (1807). Finalment, el 1810 la perxadora del gremi sembla que estava en desús³⁷, probablement perquè ja s'hauria difós entre els fabricants. Allò més significatiu d'aquesta història és que, a diferència del que va ocórrer a molts districtes drapers anglesos, on els *gig mills* van desencadenar avalots luddites, a Alcoi no sembla haver suscitat cap tipus de reacció adversa.

El mateix podem dir de la tosa dels draps. El procediment requeria d'una gran habilitat i de disposar de tisores construïdes especialment per a l'operació. A Alcoi, la Reial Fàbrica es va preocupar de facilitar la presència —fixa o discontinua— d'artesans especialitzats en la confecció i manteniment d'aquests estris. No podem precisar les dades, però sabem que al llarg de 25 o 30 anys —entre 1750 i 1780, aproximadament—, Jacint Senís, un artesà de València ciutat, emprava una casa situada al carrer de la Casa Blanca —o "carreró dels molins"— a la que hi havia instal·lada una forja, on fabricava, reparava i esmolava tisores; encara que no hi residia permanentment³⁸. A finals dels anys 1780 i més enllà, seran dues famílies d'Olot —els germans Janer, Francesc i Anton, i els germans Planas,

Jaume, Domènec i Mateu— els que acabaran instal·lant-se a la vila per a exercir aquestes funcions⁴⁰. La primera màquina de tondre, però, va ser la que van construir el 1817 un manyà de Xixona, Sebastià González, i l'esmentat Josep Antoni Torregrossa, "...compuesta de tres bancos y tigas..."⁴¹. La sumària descripció apunta a que seria semblant a la *shearing frame*, una de les màquines contra les que van reaccionar els luddites de 1811, lluny encara de les tondoses transversals que s'instal·larien anys després. Tot i això, com en el cas de la perxadora, no s'ha documentat cap protesta per la seua introducció.

Si ens adrecem a les feines de preparació de la llana, també podem observar com alguns artefactes es van adoptar sense problemes. És el cas, particularment, de l'anomenada *arpa*. Segons Julio Andrés (1915), el 1753, dos paraïres-fabricants, Felip i Tomàs Miralles —pare i fill— van construir uns artefactes consistents en un caixó de fusta folrat de drap en el que uns ferros en forma d'aspes netejaven la llana d'impureses⁴². El 1793 i el 1796, a les visites girades pel Subdelegat es constata la seua difusió, assenyalant-se que n'hi havien molts "artificios llamados arpa, para preparar y suavizar la lana en rama, por la experiencia que tienen de que la dexa con toda limpieza y, por lo mismo, los yndividuos que no la tienen procuran construirla para la mayor perfección de la ropa que fabrican"⁴³. La neteja de la llana abans de processar-la comparteix amb el perxat i la tosa que eren treballs que, quan es va iniciar la seua mecanització, ja es realitzaven a les pròpies instal·lacions dels fabricants i, per tant, sota la seua supervisió directa. Com al cas britànic, doncs, no suposaven cap alteració de l'organització de la producció vigent en el moment de la seua introducció.

Les coses, però, van anar de manera ben diferent amb els processos de carda i filatura. Les primeres màquines de filar —*jennies*, molt probablement— i de cardar es van instal·lar a partir de 1791 (TORRÓ, 1994a). Aquell any, el fuster Maure Abad i, de nou, Josep Antoni Torregrossa, van ser comissionats per la Reial Fàbrica per a traslladar-se a Cadis i observar el funcionament d'unes màquines instal·lades allà que cardaven i filaven cotó. Les raons adduïdes per a justificar l'encàrrec eren el retràs en la filatura de la llana de major qualitat i la competència en l'oferta de treball creada per altres activitats manufactureres⁴⁴. Com indicava una notícia publicada pel periòdic *El Correo Mercantil de España y de sus Indias*, en el seu número de març de 1793⁴⁵, dels avantatges que obtenien els fabricants, "el

33. APSMSF-FE: G.8(191) i G.11(194), *Rectificación de las ordenanzas de la Real Fábrica de Paños de la villa de Alcoi*, 5-10-1803, s.f.

34. ATA, Llibre 9èbis, *Acuerdos de la Real Fábrica de Paños de la villa de Alcoi desde 1784 a 1804*, 30-VIII-1786, s.f.

35. APSMSF-FE: G.3(186), *Visita Real Fábrica de Paños*, 19-12-1796, s.f.

36. ATA, 10è, 14-5-1807, s.f.; v. Aracil i Garcia Bonafé (1974: 129-130).

37. ATA, 10è, 15-12-1807, s.f.

38. ATA, 10è, 1-8-1810, s.f.

39. ATA, 9è, 3-1-1757, f. 122r; 3-10-1766, f. 268v; 2-12-1770, ff. 333v a 336r.

40. ATA, 9èbis, 31-5-1788, 15-4-1792, 17-4-1792, 12-4-1794, 17-10-179, 4-1-1798, 9-11-1798, 11-12-1798, 11-6-1798, 27-8-1799, 22-2-1800, s.f.; ATA, 10è, 12-4-1810 12-3-1816, s.f. Per a l'origen i la trajectòria d'aquestes dues famílies, dels Planas, especialment, v. Puig Reixach (2011).

41. ATA, 10è, 14-5-1817, s.f.

42. El text d'Andrés va ser publicat en diversos lliuraments al diari *La lealtad* el 1915 sense indicar, però, les seues fonts.

43. APSMSF-FE: G.2(185), 30-7-1793; i G.3(186), 19-12-1796, s.f.

44. ATA, 9èbis, 5-3-1791, s.f.

más considerable [era] el poder asegurar su desempeño sin la contingencia de las hilanderas, y el que no se le extraiga la lana” (p. 27). Les primeres màquines construïdes disposaven de 12 fusos, la de filar, i de 60 parells de cardes, la de cardar. Els artesans alcoians les van millorar ràpidament, construint filadores amb 70 i 80 fusos —probablement accionades encara manualment— en les que 2 “jornaleros” feien el treball de 10 o 12 filadores (p. 27). Major va ser l’èxit assolit amb les cardadores, ja que en van construir dues més grans, accionades hidràulicament, en les que “dos hombres y un muchacho” treballaven com abans ho feien “doce operarios” (p. 28); “por cuyo medio logran conocido adelantamiento y tener a vista las maniobras y se evitan las ocultaciones y fraudes que se experimentaban corriendo por distinta mano”⁴⁶. Si això és el que assenyalava l’informe de 1793 citat adés, el 1796⁴⁷ es registra el darrer esment de les màquines de cardar però ja no se’n parla de cap de filar.

Els diferents testimonis deixen palès que la introducció d’aquesta maquinària tenia una intenció principalment disciplinària: els fabricants tractaven d’assegurar-se el control del procés de treball amb la finalitat d’evitar, sobretot, les cises de matèries primeres. La desaparició de referències sobre aquestes màquines presenta un difícil problema d’interpretació. Encara que només podem posar damunt la taula conjectures especulatives, resulta plausible que caigueren en desús per dues raons. La primera seria tècnica i rauria en la seua difícil adaptació per produir les qualitats de fils demandades. Alguns testimoniats indirectes apunten a que el fil que produïen sols seria apte per produir comptes baixos —per a diuitens i vint-i-quatrems—⁴⁸. Tanmateix, aquesta raó no sembla suficient. Si prenem en consideració els fets de 1821, no és cap despropòsit suposar que la resistència dels treballadors a la seua introducció fora l’altra raó de pes. No hi ha cap petja documental amb la que poder sostindre aquesta afirmació, però. Tanmateix, el temor a la revolució que es va estendre des de França, on una part important de la violència revolucionària es va exercir, no ho oblidem, contra les màquines de filar i cardar (ALLINNE, 1981; HORN, 2005), i l’agitació popular amplament documentada al País Valencià als anys anteriors a la Guerra del Francès (ARDIT, 1977), confereixen plausibilitat a aquesta hipòtesi.

El cert és que abans de la Guerra del Francès sols coneixem una altra proposta d’introducció de màquines de cardar i filar, la que hem esmentat adés de Josep Antoni Torregrossa el

1806. No deixa de ser significatiu que, en aquell moment, la Reial Fàbrica rebutge la proposta, encarregant-li sols la màquina de perxar. Cal esperar després de la guerra per a que, una vegada més Torregrossa, junt al manyà de Xixona, González, torne a proposar la construcció de nova maquinària⁴⁹. Aquestes màquines⁵⁰, acabades el 1815, són rebutjades per la Reial Fàbrica que argumenta que els seus rendiments són baixos i que, altre cop, el fil obtingut sols aprofita per a qualitats baixes de drap —dihuitens—⁵¹. El 1816, després d’una nova proposta de González que no arribarà a bon port⁵², es comissionarà quatre fabricants per a cercar màquines que consideren aptes⁵³. És aquesta comissió la que farà la proposta definitiva d’adquirir les màquines que es compraran el 1819 i que, al capdavant, acabaran provocant la reacció luddita de 1821⁵⁴.

LA CREMA DE MAQUINÀRIA: MÉS ENLLÀ DE LA “MISÈRIA” COM A ORIGEN DELS AVALOTS

Arribats a aquest punt, i a la vista de tot el que he anat exposant, cal explorar que hi ha realment darrere de l’esclat de 1821. Comencem per constatar una evidència que ratlla la tautologia: la immensa majoria de les persones que treballaven per als fabricants alcoians a canvi d’un salari patien unes condicions de vida precàries, entre altres coses per la migradesa relativa d’eixes retribucions. Els testimonis que ens han arribat dels fets, no ho oblidem, no pertanyen a aquests assalariats ni tampoc manifestaven cap simpatia per ells. A tot estirar, alguns mostraven sentiments compassius envers la seua situació, però això és tot. Amb aquest advertiment vull fer palès que els clams al voltant de la ‘misèria’ que invariablement trobem com a explicació última dels fets entre els coetanis, no sols es refereixen a les condicions materials, sinó també denoten menyspreu respecte als revoltats.

La conjuntura econòmica posterior a la Guerra del Francès va ser realment dolenta (ARDIT, 1977; LLOPIS, 2013). Després de l’extraordinari increment dels preus durant el conflicte armat, es va produir una forta davallada que va situar les petites explotacions camperoles, foren de propietaris o d’arrendataris, en una situació difícil, també constatable a la comarca alcoiana. Per exemple, els mitgers que conreaven terres del clergat de Penàguila, van començar a arrossegar deutes cada vegada més grans des de la guerra, arribant en algun cas fins i tot a l’alienació de terres en pagament dels

45. La informació provinent d’aquesta font va ser publicada per Enrique Llopis (1993). Quan es tracte de cites de la mateixa, em limitaré a indicar el número de pàgina entre parèntesi.

46. APSMSF-FE: G.2(185), 30-7-1793, s.f.

47. APSMSF-FE: G.3(186), 19-12-1796, s.f.

48. ATA, 9èbis, 26-9-1792, s.f.

49. ATA, 10è, 17-11-1814, s.f., també Aracil i García Bonafé (1974: 130-131).

50. Tres concretament: una d’esclafar i emborrar, una altre d’emprimar —“hilar gordo”— i la tercera de filar.

51. ATA, 10è, 4-7-1815, s.f.

52. ATA, 10è, 7-12-1816, s.f.

53. ATA, 10è, 10-12-1816, s.f.

54. ATA, 10è, 17-3-1818, s.f.

arrendaments endarrerits⁵⁵. És a dir, els problemes agraris post-bèl·lics van tindre un caràcter diferent als que s'havien produït fins aleshores, ja que eren els preus baixos allò que afectava especialment a les petites explotacions —v. *Gràfic 2*⁵⁶. La conjuntura no va ser precisament la típica d'un motí de subsistències; com tampoc ho va ser la del 1823, malgrat que la petició de 'racions' per part dels amotinats haja estat interpretada com un signe de fam⁵⁷. Amb tot, açò no resulta contradictori amb una situació en la que s'hi manifesten greus tensions socials, particularment en forma de bandolerisme, amb un patent agreujament de l'activitat delictiva, com els furts (ARDIT, 1974; MOLTÓ, 1991).

Tampoc sembla que les davallades conjunturals de la producció drapera s'agreujaren en aquests anys, una coincidència freqüent a Anglaterra i que ha estat identificada com una de les causes immediates d'alguns motins (RANDALL, 2010; THOMPSON, 1983) Com s'aprecia al *Gràfic 3*⁵⁸, les dades de 1821 suposen un descens aparent de la producció respecte a 1820 d'un 7% —d'uns 14.200 draps a 13.200. Però no sembla passar el mateix el 1823, amb un creixement respecte a 1822 d'un 14,6% —de 13.550 a 15.527 draps. Evidentment, les màquines ho canvien tot. La caiguda entre 1820 i 1821 podria haver estat molt més acusada en termes d'ocupació i el creixement de 1822 a 1823 podria haver-se donat sense un increment paral·lel de l'ocupació a la carda i la filatura. De fet, com després veurem, sembla que la ocupació en la draperia dins la vila podria haver-se reduït entre 1820 i 1827 un 14,6%. En eixes mateixes dates la producció podria haver crescut un 6,9 %, passant d'una mitjana de 12.800 draps entre 1818 i 1822 a una de 13.700 entre 1825 i 1827. Sols dins d'Alcoi, la caiguda de l'ocupació masculina en carda i filatura s'aproximaria a la meitat.

No hi insistiré molt perquè els textos han estat objecte de divulgació, però una lectura crítica de les actes de les sessions de les Corts, que segueixen sent una font d'informació bàsica sobre els esdeveniments, resulta molt clarificador⁵⁹. La intervenció del diputat alcoià Gisbert resulta clau

en aquest sentit. És cert que indica que "la razón inmediata [...] la tenemos bien designada en el estado de hambre y de indigencia a que el establecimiento de las máquinas de hilar y cardar ha reducido a un gran número de operarios de Cocentaina, Benillova, Ares y otros varios pueblos". Aquesta frase ha estat abastament citada. Però Gisbert continua dient que "a todos estos surtía Alcoy del trabajo con que vivían, añadiéndose el robo de una quinta parte de los elementos mismos de este trabajo, con que, según buenos cálculos solían acrecentar sus ganancias, disminuyendo las de los fabricantes" i que "las máquinas [...] han estorbado estos robos". Aquesta matisació remarca la intencionalitat disciplinària de la introducció de les màquines, un fet que se sol passar per alt. I un poc després, lligat a la preocupació de la implicació dels reialistes i algun element eclesiàstic —sobre les que tornaré després—, Gisbert afegeix un altre argument que tampoc no sembla tenir cap relació amb la misèria:

Pero como quiera que esta es una razon inmediata, yo no deberé disimular á las Córtes que, verificada tan á pesar de los malos la apertura de las mismas en esta segunda legislatura, no dejan estos de temer las precisas reformas que se han de decretar en ella, á consecuencia de las cuales se ha de obligar á todo hombre á que viva de su sudor, desterrada la haraganería y holganza de muchos que hasta ahora han solido alimentarse del sudor ajeno. Este temor ha de producir contrastes, y si se examina á dentro este y otros varios sucesos que puedan ocurrir, no dejará de encontrarse siempre un hilo principal que nos conducirá al verdadero origen, para que le reconozcamos en la mano de estos ociosos que nada quieren menos que el bien de sus prójimos y el beneficio de la Pátria.

Aquestes paraules de Gisbert semblen adreçar-se a l'existència d'una oposició a les reformes de les ordes regulars que van tractar d'introduir els liberals, però també de l'assistència social, com ja estava passant a Anglaterra, en un procés que culminaria amb l'aprovació de la *New*

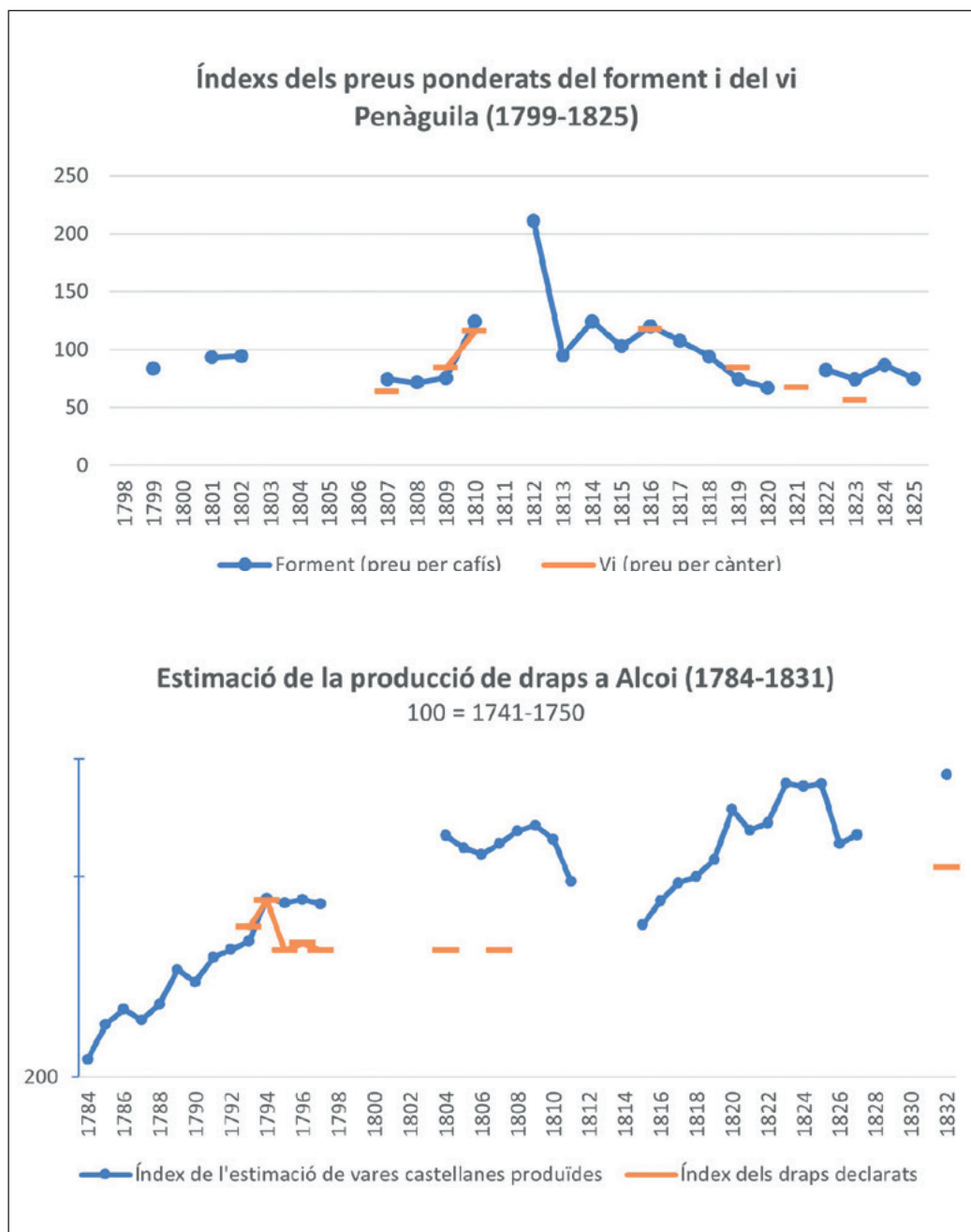
55. Arxiu Parroquial de Penàguila (des d'ara APP), 5.09-19, Cuentas 1797-1829, s.f., passim. [Aquest fons documental és consultable online, per tant totes les referències al mateix es poden trobar a <https://is.gd/BFgJY8>, darrera consulta, 19/11/2021].

56. La informació emprada per a confegir el gràfic prové d'APP, 5.17-07, *Cuentas cuatrimestrales 1798-1840*, s.f. Els preus que s'hi reflecteixen han estat ponderats en funció de les quantitats i la base 100 és la mitjana de 1809-1810. La inclusió dels preus del vi permet cobrir la manca d'informació sobre el preu del forment de l'any 1821.

57. El preu del forment d'eixe any és el segon més baix dels registrats des de 1799 i, a més, l'avalot es produeix en juliol, cap al final de la collita i, per tant, en el moment de preus més baixos del cicle anual. Potser ens trobem davant un problema d'intendència i no de fam? Cal pensar que, encara que en principi es congreguen a Caramanxell 500 persones, quan es decideix la càrrega per part de les autoritats militars d'Alcoi la cosa ha canviat. La carta adreçada pel cap militar provisional de la vila d'Alcoi, Tomàs Sempere, a Francesc Samper, ho relata així: "Con efecto, serían como las doce y cuarto, quando se me ha dado parte que la canalla, en número de unos 500 hombres, la mayor parte con armas de fuego, se hallaban ya sobre Caramanchell, con dirección a esta villa, y con la intención por de pronto de quemar las referidas máquinas [...] y habiendo llegado a vista de la gentusa amotinada que tenia fuerza más que cuadruplicada en las llanuras de Cotes, se principio el fuego, a cosa de la una y media de la tarde..." (MOLTÓ, 1991: 131-125, 148-149; SORIANO, 2021: 98-99). La petició de 2.000 racions podria haver estat, doncs, una exigència adreçada a les necessitats dels revoltats per a un sol dia, ja que els 500 amotinats que es presenten a les portes de la vila, sols representen aproximadament una quarta part del total.

58. V. n. 29.

59. Empraré el *Diario de las Sesiones de Cortes*. Sesión del día 9 de marzo de 1821, nº 12, pp. 378-384; totes les cites de Gisbert a la pàgina 382. Accessible online a <https://is.gd/kQWEcw> [darrera consulta 18-11-2021]. Per a una síntesi general a Espanya en la que inserir aquests fets i el posterior desenvolupament del moviment obrer alcoià, v. Arenas (2018).

Poor Law el 1831⁶⁰. Es tracta del conjunt de disposicions legals que pretenien secularitzar l'assistència social i introduir el nou concepte de *pauperisme* que condemnava la pobresa dels qui eren considerats 'vàlids'. Era una manera clara de criminalitzar els treballadors pobres i de disciplinar la ma d'obra construint hospicis o asils en els que s'obligava als qui ingressaven a treballar a canvi de salaris de misèria. Aquesta nova política 'assistencial' es va instaurar amb una sèrie de disposicions legals aprovades per les Corts, particularment al llarg de 1822, tot i que van decaure després del trienni (PAN-MONTOJO, 1996: 475-481).

La construcció d'un hospici era reclamada des de feia temps per determinats sectors de la societat alcoiana, com demostren, per exemple, els clams al respecte de Pérez Planelles (1807), i es va constituir, el 1819, funcionant fins el seu tancament el 1827 (SORIANO, 2021: 212-231). El 1818, un grup de notables entre els que es trobaven el rector de la parròquia, alguns nobles i alguns destacats fabricants, s'adrecen, probablement al Corregidor, per demanar-li l'erecció d'aquesta institució⁶¹. La reclamen en entendre-la com el "taller de la laboriosidad, el seminario de las buenas costumbres, el asilo y refugio de la mendiguez, y la escuela de la co-

60. Sobre aquesta qüestió, a més de Thompson (1983) i del clàssic estudi de Polanyi (1989), v. Dunkley (1981), Eastwood (1994), Díez (2008) i King i Tomkins (2018). No cal oblidar que la *New Poor Law*, aprovada definitivament el 1834, va ser objecte d'una intensa oposició organitzada (HOBSBAWM, 1968; PALMER, 2019).

61. APSMSF, l.1.2 [594], Santo Hospital, 22-2-1818, s.f. Soriano també es refereix a aquest document.

rección del vicio" i adueixen exemples d'Anglaterra, com "lo que se vio en el de Niños huérfanos erigido en la filantrópica ciudad de Londres". A més indiquen que un "establecimiento semejante traerá a esta villa ventajas incalculables a su comercio y a la conveniente reputación de sus fábricas, y al crédito interesantísimo de sus manufacturas", afegint que

Las fábricas dirigidas por juntas de hombres en que brilla el honor, el zelo, la probidad y el patriotismo, que no le faltarán a V.S. en este Pueblo, se gobiernan por otros principios que el mesquino, ávaro e interesadísimo comerciante. El robo, el fraude y la mala fe no adulteran las primeras materias, ni cercenan a la calidad y bondad de los obrages, cerrado todo como bajo de llave, con una intervención e inspección [sic] vigilantísimas la [xxx] no halla lugar de maleficar las manufacturas. He aquí el principio de la restauración del crédito público de las fábricas de Alcoi, tan decaído de unos años a esta parte, con perjuicio grandísimo de las mismas.

Conclouen, després qualificar als qui haurien de ser reclusos en ell com a "deshonra de su Patria, la ponsoña, la peste de la sociedad, [que] a fuer de huir el trabajo y las ocupaciones útiles, se abandonan a la mendicidad y el pordioseo", que l'establiment hauria de servir per a "socorrer a los que lo merezcan, por no hallarse en estado de poder trabajar; [y] para proporcionar los útiles de su arte a aquéllos que fingen no tenerlos para negarse al trabajo".

Hi ha suficients raons, doncs, per a suposar que les motivacions dels revoltats podrien haver transcendit l'estricta reacció contra la implantació d'una maquinària que deixava moltes persones sense feina i sense ingressos, a més d'afectar l'organització del treball reforçant el control dels fabricants sobre el mateix⁶². La probable oposició a les reformes anunciades afegiria un argument polític diferent a l'evident participació d'elements anticonstitucionals en la revolta. Si l'esdeveniment va adquirir tanta notorietat —quan estava clar que no va ser el primer en produir-se: recordem Terrassa el 1804, Segòvia el 1817 o Barcelona el 1820 (BENAU, 1995: 207-208; BARNOSELL, 2014; NIETO, 2021: 9)— segurament va ser perquè, malgrat la reticència dels historiadors locals a admetre aquesta vinculació, sembla fora de tot dubte l'activa presència de partidaris absolutistes, com no sols evidencien els discursos a les Corts. Un dels principals encausats va ser el Pare Guardià del Convent de Sant Francesc de Cocentaina, fra Miquel Soliveres (MOLTÓ, 1991: 127; SORIANO, 2021: 78). Però tampoc podem obviar el processament del capità retirat, Pasqual Company, al qui li atorga fiança el que serà Corregidor al començ de la Dècada Ominosa, Francesc Samper i Puigmoltó (SORIANO, 2021: 104). L'avalot del 8 d'abril següent, minuciosament

relatat per José María Soriano (2021: 112-120), sembla haver estat motivat per un intent d'imposar com a Alcalde al dit Samper. Entre els revoltats i entre els defensors de l'orde constitucional s'havia corregut la veu que Samper havia promès acabar amb les màquines. El signe més clar és la presumible participació massiva de treballadors tèxtils i, particularment de teixidors. Hi hauria, a més d'un clar intent d'instrumentalització per part dels reialistes, alguns interessos comuns contra una reforma assistencial que pretenia secularitzar-la i que resultaria un argument més a favor de la reforma de les ordes religioses.

La confluència d'interessos entre aquests moviments que acabarien quallant en el carlisme i les masses populars rurals i urbanes ha estat remarcat pels estudiosos del fenomen (MILLÁN, 1988, 1998, 2015). Amb tot, malgrat la perplexitat que manifestaven alguns diputats veient una població que sempre havia "dado grandes pruebas de adhesión al sistema constitucional" amb "tres cuartas partes de habitantes fascinados" pels enemics del règim, aquest 'matrimoni' va demostrar que era exclusivament 'de conveniència' el juliol de 1823. No sembla absurd suposar que els trencadors de màquines d'aquell moment esperarien que qui el 1821 semblava procliu a les seues peticions, els hi facilitara aleshores l'assoliment dels seus objectius. Aspiraven, com a mínim, que els proveïren de pa, però el que van rebre va ser plom, en desfermar-se una dura resposta que va causar diversos ferits. Els treballadors industrials ja no van tornar a aliar-se mai més amb els defensors del Tron i de l'Altar.

Gràcies al descobriment clau de Soriano (2021: 102-106, 118-119) coneixem molts dels noms dels que van acabar davant la justícia pels fets del 2 de març i el 8 d'abril de 1821, almenys d'un bon grapat dels qui van aconseguir ser fiançats per algú en espera del judici. Malauradament, la font notarial és parca en referir l'ofici dels acusats, però indica habitualment el dels fiadors. Gràcies a ella, coneixem els noms de 18 fiadors i 18 fiançats —acusats— pels fets del 2 de març. Cinc eren veïns de Cocentaina, —quatre acusats i un fiador, la majoria llauradors— i la resta d'Alcoi. També sabem l'ofici de 20 d'ells —de 4 acusats i 16 fiadors—, dels quals la meitat estaven relacionats amb la draperia —4 teixidors, 3 cardadors, 2 fabricants i 1 carder. No res que no fora esperable. Però els 60 noms relacionats amb el 8 d'abril —30 acusats i 30 fiadors— encara són més cridaners. En aquest cas sols coneixem l'ofici de 29 dels fiadors, dels quals, a més de 3 cardadors, 2 fabricants i un canonaire, hi trobem 15 teixidors, el 50% dels oficis coneguts⁶³. El paper dels teixidors com a 'avantguarda' dels treballadors tèxtils, sembla fora de tot dubte. Aquest fenomen, que no és exclusiu de la indústria alcoiana, serà una constant en el moviment obrer.

⁶². Sobre el control del treball com a eix al voltant del qual giraria el canvi tècnic durant la revolució industrial v., a més de l'article seminal de Marglin (1974) —amb la polèmica resposta de Landes (1986)—, Montgomery (1986), Pollard (1987) i Thompson (1995b).

⁶³. Entre teixidors (236, 8%) i oficials teixidors (179, 6%), al padró de 1820, se'n comptabilitzaven 415, d'un total d'ocupats mascles de 2.951 és a dir un 14%: AMA, I.4.4.1-CA 3.672-5.261, *Contribuciones (veinari)*, 1820, s.f. Sols el 2 de març, excloent els 3 de Cocentaina, ja representaven el 23'53%.

Tots aquests indicis conviden a malfiar-se de l'aparent espontaneïtat de les reiterades accions luddites. Les expressions com “tumulto” o “turba”, repetides en les descripcions dels esdeveniments han donat peu a interpretar-los d'aquesta manera. De nou, cal recordar que no més coneixem els fets pels testimonis dels qui van ser objecte de l'agressió o dels qui la rebutjaven, amb una bona dosi de menyspreu. Però, el cert és que hi ha nombrosos testimonis de la preocupació de les autoritats per les reunions clandestines. Un edicte de l'Ajuntament de Centaina datat el febrer de 1822, per exemple, comminava “que dadas las primeras oraciones, no pueda ninguno entrar en las casas de licores a beber ni tener reunión” (MOLTÓ, 1991: 145), la qual cosa demostra una marcada similitud amb el cas britànic pel que fa al paper de les tavernes com a centres de reunions. Tampoc podem qualificar el comportament dels revoltats com d'irracional, i això malgrat la gran quantitat de persones que es congreguen en els diferents tumults. No es denuncia cap dany personal, ni tan sols d'instal·lacions més enllà de forçar-hi els accessos: sols hi ha testimonis de crema de màquines⁶⁴. Els revoltats tenien representants ja que expressaven amb claredat les seues demandes davant les autoritats i no sembla haver-hi desorganització, com evidencia el fet que, el 1821, davant la promesa de desmuntatge de les màquines de dins la vila es retiren ordenadament sense que es registre cap altre incident. També hi ha una remarcable coordinació entre els comarcans i els treballadors de la vila, com demostren els testimonis i els acusats en el procés. Finalment, les següents manifestacions luddites segueixen patrons semblants i, tot i que els amotinats disposaven d'armes —un fet habitual a l'època—, sols es registra un enfrontament armat el 1823 i és resultat directe de la reacció agressiva de les autoritats realistes d'Alcoi.

Com a Anglaterra, les revoltes transcendeixen amplament els qui es trobaven directament afectats per la introducció de maquinària: eren una resposta comunitària (RANDALL, 1995, 2009, 2010). Aquest és un tret que també s'acompleix ací. Segons Pérez Planelles (1807), els ocupats a la draperia aleshores eren:

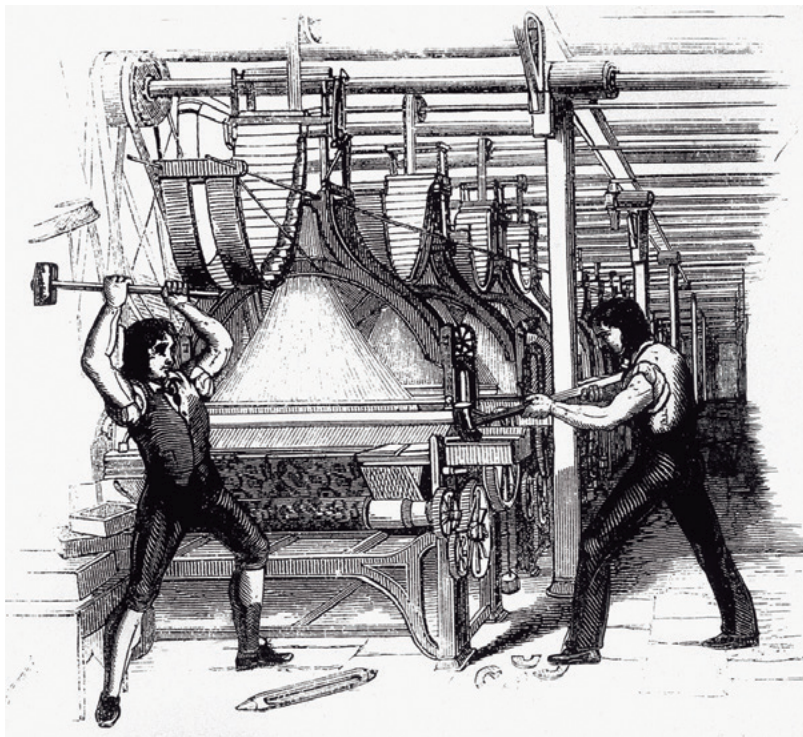
...1.200 maestros fabricantes, 3.018 operarios, 2.482 mugeres, empezando, así en el uno como en el otro sexo, desde la tierna edad de 6 o 7 años. Además tiene otras 5.500 personas empleadas en la misma industria domiciliadas en 42 pueblos de la comarca hasta la distancia de seis u ocho leguas [30-40 kms], para las cuáles no hay habitaciones en esta villa, ni terreno para edificarlas...

Estem parlant, doncs de la meitat de la població d'Alcoi, xifrada el 1807 en 13.654 persones. Si tenim en compte que la proporció de cardadors el 1820 era de 35,21%⁶⁵, podem inferir que el 1807, hi treballarien dins la vila aproximadament uns 1.400 cardadors i unes 2.500 filadores. Aquesta ràtio entre cardadors i filadores —1:1,8— ens porta a suposar que, a la resta de la comarca hi treballarien entre 1.800 i 1.900 cardadors i entre 3.500 i 3.700 filadores. Les màquines sols afectaven el cardat i el filat i tot apunta que les filadores treballaven subcontractades a través dels cardadors (TORRÓ, 2021). Tanmateix, els testimonis insisteixen en una participació massiva, com indica l'apreciació esmentada —probablement exagerada— de l'existència de fins a “tres cuartas partes de habitantes fascinados”. Els actes de fiançament demostren clarament la implicació de membres d'altres oficis, i resulta, com ja he assenyalat, particularment significativa la presència de teixidors amb un aparentment destacat grau de politització. Ens trobem davant dels inicis del procés de transició d'artesans a proletaris d'una part almenys dels treballadors fabrils?

El luddisme és, segons Thompson i altres, un pas en eixe procés de conscienciació col·lectiva, que a Anglaterra quallarà en una clara autopercepció de classe durant els anys 1830 amb el cartisme. És probable, doncs que el cas dels revoltats de la draperia alcoiana siga semblant. En

64. Tenim evidències posteriors de la facilitat amb la que s'exageren i criminalitzen les protestes obreres (FERNÁNDEZ, 2019).

65. V. n. 63.

Quadre 1. Laboriositat o indisciplina?

Laboriositat	Indisciplina
<p>"Los habitantes son muy aplicados al trabajo e industriosos."</p> <p>"No hay varón mendigo [...], pues como las Fábricas de Paños y de Papel les facilita la subsistencia con su trabajo, están todos aplicados a él, y sólo en algún caso de falta de ocupación, recurren a la limosna momentáneamente, bolviendo [sic] al trabajo, luego que cesa la suspensión."</p> <p>"Sucede con las mujeres [...] lo propio que con los varones [...] por la gran proporción de aplicarse al hilado de la lana."</p> <p>"No hay costumbre de no trabajar, y sólo vacan los días en que está mandado por la Iglesia."</p> <p>"...no vería conveniente introducir otra fábrica, aunque no fuera más porque [...] los brazos empleados en unas habían [sic] de hacer notable falta para las otras."</p>	<p>"No hay Hospicio alguno, pero acaso no habrá tampoco otro Pueblo donde sea más conveniente su establecimiento, pues comprendiendo [...] una Fábrica de Paños de las más considerables de la Monarquía, puede dar ocupación a quantos ahora se entregan a la ociosidad y mendiguez por su aversión al trabajo. Ellos mismos se proporcionarían su subsistencia, se rectificarían las costumbres, y los Fabricantes lograrían la elaboración sin experimentar las usurpaciones de primeras materias, que fuera de semejante reclusión bien ordenada, están padeciendo con frecuencia de parte de los operarios, que por sus circunstancias deberían estar detenidos en ella."</p>
<p>Font: (Pérez Planelles, 1807)</p>	

66. Pose només tres exemples. El fabricant Abdó Pérez es queixava el 1755 davant la Junta de la Reial Fàbrica perquè l'havien condemnat per pagar en blat i retreia als consellers que "...vs. no hinorano lo que pasa en la Fábrica entre oficiales y maestros...": ATA, 7è, 27-V-1755, s.f. El Corregidor, justificava en la primavera de 1780 l'excepcionalitat de les mesures preses per assegurar el proveïment de forment i dacsa, per a "...evitar las fatales resultas que pueden seguirse...": AMA, 5.531/14 (1780), f. 5v. Finalment, resulta molt explícit el temor del fabricant —a més de noble i, durant un temps, Subdelegat de la Reial Fàbrica— Josep Gisbert el 1808 a les conseqüències d'una eventual aturada de l'activitat de fabricació, davant la "...explosión de infelices operarios que devía seguirse...": APSMSF-FE, H.4.6[216]: *Sigue el copiadore de cartas del año 1808*, s.f., 30-VII-1808.

sabem encara molt poc, però no hi ha res que ens faça suposar que aquest procés despunte clarament abans de la dècada de 1850 (CERDÀ, 1980; VERDÚ, 1978). Tot i això, podem dir el mateix de les classes benestants? Ja hem citat expressions que pretenen marcar distanciament social. Els fabricants pareixen tindre clares dues coses: que pertanyien a un grup ben definit i clarament diferenciat, i que la precarietat dels qui treballaven per a ells representava una potencial font de conflictivitat social⁶⁶. Mentre els artesans dependents semblen reclamar igualtat de tractament i respecte pel seu ofici, els qui contracten el treball a canvi de salari tendeixen a menysprear obertament als que treballen per a ells. Els testimonis escrits mostren una percepció paradoxal de l'actitud dels treballadors, ja que, junt al reconeixement de la laboriositat generalitzada de la població ens trobem, alhora, amb un retret constant de la seua indisciplina. Els extractes presentats al *Quadre 1*, provinents d'un mateix text, en són una bona mostra.

L'IMPACTE DEL LUDDISME SOBRE EL PROCÉS D'INDUSTRIALITZACIÓ

Cal, abans de finalitzar, aproximar-nos a l'impacte dels avalots luddites sobre el procés d'industrialització. Aquesta tasca és també molt feixuga per l'escassetat d'estudis i fonts referents a la primera meitat del segle. És, per exemple, molt difícil concloure res sobre els efectes que va

tindre sobre les condicions de vida i dels salaris (BENEITO, 1993; GARCÍA GÓMEZ, 2013). L'única certesa que existeix és que no es va aturar la introducció de maquinària. Amb la informació que aporten els diferents autors que s'hi han aproximat (ARACIL, GARCIA BONAFÉ, 1974; CUEVAS, 1999; MOLINA, MASIÀ, 2020) podem afirmar que els jocs de carda —emborradora-cardametxeres— i filatura van continuar estenent-se i millorant-se amb la introducció de nous enginyers. El mateix es pot dir de les perxadores mecàniques i les tondoses, en aquest cas amb la incorporació de les *transversals* —de les quals en funcionaven almenys 14 ja en 1835. Aquestes màquines —totes, amb excepció potser de les de filar— es mourien amb energia hidràulica i requerien de la construcció dels primers edificis fabrils: les típiques "fàbriques de pisos" erigides freqüentment en antics molins fariners, paperers o batans, integrant-los en alguns casos (GARCÍA PÉREZ, 2001). La primera d'elles podria datar del 1825 (MOLINA, 2011: 241-242).

L'estructura social es va veure clarament afectada —v. *Quadre 2*, en la pàgina següent. El 1820 la població activa masculina —l'única de la que disposem de fonts, pel moment— es caracteritzava per la presència d'una majoria de població assalariada, amb un mínim d'un 57%. Si, a més, afegim el conjunt d'oficis que, tot i que probablement seguirien considerant-se a ells mateixos com a artesans autònoms —teixidors i paraires no fabricants, sobretot, però també, abaixadors, tintorers, pilaters i premsadors—,

dependrien dels encàrrecs de treball dels fabricants, la proporció ultrapassa les tres quartes parts. Segons eixa font, aquells que podem qualificar sense dubte d'empresaris —foren fabricants estrictament o comerciants— no arribarien al 6% del total.

La irrupció de les màquines de cardar i filar va provocar canvis significatius en l'estructura ocupacional⁶⁷. D'una banda van desaparèixer oficis. En algun cas per a sempre, com el de *paraire*. Si el 1820 encara se'n comptabilitza un 6,54%, el 1827, cap dels *quintos* declara aquesta activitat i sols ens trobem amb alguns oficials i triadors de llana que, probablement, exerciren algunes de les funcions de les què abans s'ocuparien els ja degradats paraires. A penes s'hi registren un 0,36% del total, la qual cosa pot indicar que un ofici que ja estava clarament en recessió el 1820, encara es redueix un 94,5% fins el 1827. L'altre afectat és l'ofici de *cardador*, que representava una cinquena part el 1820 —19,96%— i que minva fins l'1,93 %, una reducció del 95,08%. D'una altra banda, apareixen dos nous oficis: el de *maquiner* —"maquiner" — que era desconegut el 1820 i que compta amb un 5,31% dels ocupats set anys després; i el de *filador* que creix un 1.790%, ja que sols se'n registren 9 de 2.951 el 1820 —0,3%—, mentre que el 1827 suposava un 5,67% del total. Si agreguem aquests quatre oficis, el resultat és que el total passa d'un 26,8% a un 14,18%, és a dir una reducció del 47,09%, quasi a la meitat. És aquesta reducció la principal responsable de la pèrdua de posicions dels oficis tèxtils en l'estructura ocupacional d'Alcoi —v. *Quadre 3*. D'aquesta manera, si segons les xifres oferides

per Pérez Planelles (1807) els 12.200 treballadors dedicats aleshores a la draperia fabricaven anualment 12.000 peces —amb un proporció de 0,98 treballadors per peça—, els "sobre 10.000 almas o braseros" que hi treballaven segons una altra font el 1832⁶⁸ en produïen 15.000 —0,67 treballadors per peça.

La reestructuració del mercat de treball tindria, molt especialment, un fortíssim impacte en l'ocupació femenina. Com sabem per altres experiències —la filatura de cotó a Barcelona, per exemple (GARCIA BALANÀ, 2004)—, l'afecció va ser molt menor en la masculina, ja que és molt probable que els cardadors es reocuparen en altres tasques com maquiners o filadors. Territorialment, els efectes també serien més intensos, brutals de fet, als pobles de la comarca i, de nou, encara més per a les dones. Ja en octubre de 1820 l'Ajuntament de Cocentaina afirmava que "los operarios de esta villa se hallan con mayor parte del tiempo sin trabajar y lo causan las máquinas que tiene Alcoy" (MOLTÓ, 1991: 127). Les conseqüències més greus es farien sentir en els ingressos familiars dels assalariats del tèxtil, en els que la reducció generalitzada resulta més que probable. Malauradament desconeixem l'evolució dels salaris, les diferències salarials entre ocupacions, edat o gènere, el temps de treball efectiu —dins la jornada i en còmput anual—, o el grau de dependència salarial dels diferents col·lectius afectats. No podem, doncs, passar de conjectures generalistes. Del que sí que tenim indicis, però, és que la concentració de la producció a Alcoi provocaria una intensificació dels moviments migratoris. Així, el 1831, segurament entre un 15 i un 20% de la po-

67. Cal destacar que la comparació es fa entre dues fonts diferents. La de 1820 és un veinari en el que s'inclouen tots els contribuents —bàsicament mascles caps de casa i vídues, aquestes normalment sense ocupació declarada. La de 1827 és la més propera en la que hem trobat detall de les professions. Es tracta d'un expedient de quintes —AMA, 2.123/009, *Expediente formación reemplazo del ejército: 1827*, s.f.; consultable online, com l'altre que esmentaré, a <https://is.gd/4lRehO> [darrera consulta 23-11-2021]. La informació, per tant, es limita als mossos —fonamentalment mascles solters entre els 16 i els 40 anys— sortejats eixe any. El biaix és clar a favor de joves sense càrregues familiars. Amb tot, la informació ocupacional que se'n desprèn —atès que ens indica l'ocupació del 98,57 % dels 841 sortejats— és molt representativa.

68. APSMSF-FE: I.5.7[658], *Estado que manifiesta el que tiene la Real Fábrica de Paños de esta villa*, s.f., 16-5-1832.

Quadre 2. Classificació social a partir de les professions contingudes al veinari de 1820

Grups de classificació	Nombre	%	Total de teixidors, paraires abaixadors, tintorers, pilaters i premsadors	Nombre	%
Assalariats	1.690	57,27		2.250	76,24
Petits productors/comerciants	952	32,26	560	392	13,28
'Empresaris' (fàbrica o comerç)	170	5,76	(teixidors = 236)	170	5,76
Esglesia i/o privilegiats	129	4,37		129	4,37
Administració i altres	10	0,34		10	0,34
Total	2.951			2.951	

Font: AMA, I.4.4.1-CA 3.672-5.261, *Contribucions (veinari)*, 1820, s.f.

Nota: Els grups de classificació s'han obtingut a partir de la interpretació de les ocupacions reflectides al document. Les columnes 5ª i 6ª s'han obtingut canviant els oficis referits a la columna 4ª sostraint-los de l'ítem *Petits productors/comerciants* i afegint-los a l'ítem *Assalariats*.

Quadre 3. Ocupació per sectors

Sectors	1820		1827	
	Nombre	%	Nombre	%
Agricultura	690	23,38	203	24,49
Tèxtil	1.431	48,49	334	40,30
Paper	242	8,20	92	11,10
Resta	588	19,93	200	24,11
Total	2.951		829	

Fonts: AMA, I.4.4.1-CA 3.672-5.261, *Contribuciones (veinari)*, 1820, s.f.; AMA, 2.123/009, *Expediente formación reemplazo del ejército*: 1827, s.f.

blació d'Alcoi hauria nascut fora; i, lògicament, d'ella, el 90% provenia de les comarques més pròximes, per ordre, el propi Alcoià-Comtat, l'Alacantí i la Marina Baixa⁶⁹.

Un testimoni de 1831, descriu esplèndidament aquesta nova realitat fruit de les transformacions que estem considerant:

...de los 3.800 vecinos de que se compone la población, tres quartas partes son puros brazeros <atenidos> a un jornal diario, que en el momento de faltarles perecen. A esta razón poderosa se agrega la de haberse acogido a esta villa innumerables familias indigentes de los pueblos comarcanos, que atraídas por las circunstancias del momento, forman una especie de vecindario ambulante, que hoy aquí y mañana allí, solo son carga, sin prestar ningún género de utilidad. [...] Su tal qual [sic] prosperidad [de la vila] depende únicamente de sus fábricas de paños y papel, y éstas <son> manufacturas por 40 o 50 capitalistas que cada uno entretiene 100 o 200 operarios de la clase infeliz que hemos tratado y que forman las quatro quintas partes del vecindario.

Potser erràrem, però, si pensem que les reiterades amenaces luddites no van tindre cap efecte. El cert és que, si ens ho mirem en perspectiva, podem observar un ritme pausat de canvi tècnic⁷⁰. La determinació empresarial en la introducció de les cardes mecàniques i les *jennies* s'atura amb la consolidació del model fabril en aquesta fase i la desaparició aparentment definitiva del cardat i el filat dispersos. Tanmateix, als vint anys posteriors no hi ha grans canvis. No s'introduiran les *mule jennies* —més grans i segurament de ferro— fins la dècada del 1850, després de l'adopció de les cardes contínues;

una pauta semblant a la del Vallès però amb un retràs d'entre 5 i 10 anys (BENAU, 1995). Aquesta relativa lentitud pot explicar-se parcialment per l'especialització en gèneres de baixa qualitat. Els freqüents trencaments de fils que se'n deriven —a la filatura i al teixit— són una raó de pes, ja que minven els guanys de productivitat. La dificultat que tenim per a poder datar amb precisió la introducció de la llançadora volant, apunta en la mateixa direcció. Però no és descartable que com a Gran Bretanya o, sobretot, a França, amb el moviment general de *brisi de machines* entre el juliol i l'octubre de 1789 (ALLINNE, 1981; HORN, 2005), les agressions contra les màquines moderaren les pretensions patronals en prevenció de nous incidents.

PER CONCLoure: NOVES LÍNIES DE RECERCA I ALGUNES OBSERVACIONS FINALS

El principal objectiu d'aquest treball ha sigut el de posar de manifest que, sols amb el que ja sabem, la formulació de noves preguntes des de perspectives diferents pot obrir altres camins i aprofundir la comprensió històrica d'esdeveniments tan rellevants com el que ens ha ocupat. Equipats amb aquestes eines d'exploració podem seguir acumulant evidències documentals que facen més entenedor el panorama. Una de les vies de recerca ha de ser la identificació dels protagonistes. Els padrons, censos, expedients de quintes o reclutament de milícies —les Nacionals i les Reialistes—, particularment si es creuen amb altres fonts, ens poden aportar moltíssima llum sobre qui i perquè. La localització dels processos judicials —potser

69. AMA, 2.124/001, Expediente formación reemplazo del ejército: 1831, s.f. V., també, Beneito (1986). Les dades de pares i avis dels batejats a la Parròquia de Sant Maure i Sant Francesc entre l'1 de març del 1853 i el 4 d'agost del 1858 —una mostra de 3.752 pares i mares i 7.452 avis i àvies— reduirien aquestes xifres sols a, aproximadament, un 10% —8,74% dels pares i 12,67% dels avis—, essent la majoria també de les comarques més pròximes. Dec aquesta informació a Ignasi Belda. Per suposat, cal una anàlisi en profunditat d'aquestes fonts i contrastar-les amb informació censal per extreure conclusions definitives.

70. Em remet de nou a les referències esmentades abans (ARACIL, GARCIA BONAFÉ, 1974; CUEVAS, 1999; MOLINA, MASIÀ, 2020).

a l'Arxiu del Regne de València?— seria una peça clau, també per a, qui sap?, escoltar la veu dels 'agraviats' i els perdedors d'aquesta història.

Necessitem, també, conèixer més coses sobre l'economia i la societat alcoianes de la primera meitat del XIX. Però encara és més urgent, per a l'assumpte que ens ocupa, conèixer la realitat de la comarca i aproximar-nos a l'impacte de la mecanització. Fonts parroquials —especialment les que proporcionen informació sobre els actes vitals, però no exclusivament—, censos i padrons, documentació notarial, actes administratius, serien necessàries per anar complementant el trencaclosques. La repercussió sobre els ingressos familiars i sobre les condicions de treball resulten qüestions prioritàries a l'hora de cercar respostes. Com també ho és conèixer el mercat de treball i, molt especialment, el paper de la ma d'obra femenina i infantil en ell. Les dificultats són molt grans, però el canvi de les lents amb les que observar la realitat ens pot ajudar decisivament.

Desconeixem amplament l'estructuració del treball a la indústria alcoiana, ni al tèxtil ni a altres branques —un altre camp de recerca que cal explorar. L'única cosa de la que tenim evidència és de la dificultat de mecanitzar el teixit i la resiliència dels teixidors com treballadors independents: el 1851, el 57 % dels telers es trobava en mans de propietaris que en posseïen 3 o menys⁷¹. Els teixidors van ser el principal motor de les protestes i de les organitzacions obreres des de 1840 fins l'esclat del Petròlio (CERDÀ, 1980). Hem pogut comprovar que eren el grup d'artesans més cohesionat i organitzat des de temps immemorials. També el que va sostindre una pugna

econòmica, tècnica i institucional amb els paraires, primer, i amb els fabricants, més tard. I, finalment, dins el moviment luddita que va anar més enllà d'una protesta dels treballadors directament afectats, no és cap despropòsit suposar que foren els catalitzadors de les protestes. Potser, doncs, els teixidors representen millor que cap altre col·lectiu de treballadors el nexa entre la manufactura antiga i la nova indústria.

No és tot ignorància, doncs. Amb el que ja sabem podem anar dibuixant uns nous contorns del procés d'industrialització i el seu vessant, diguem-ne, social —evite, deliberadament, parlar de *conseqüències*. Podem afirmar que l'ús d'algunes màquines —com perxadors o tondoses— no va generar protestes; que el nivell d'organització dels revoltats seria superior al que hem tendit a suposar; que la resposta va ser comunitària i no exclusivament dels treballadors directament afectats; que el component polític hi tindria molt a veure —i no sols per l'evident participació d'anticonstitucionalistes a la primera revolta, també per la probable oposició dels treballadors al model assistencial-disciplinari liberal—; i, finalment, que erràriem si identifiquem les penúries econòmiques dels afectats com l'única causa ja que hi ha altres motivacions a més de la pèrdua del treball. No va ser, per tant, una reacció *primitiva* de resistència al *progrés* motivada per la *desesperació*. Els intents luddites representen l'última manifestació de protesta dels treballadors de l'antiga manufactura i, alhora, la primera contra la nova indústria capitalista. Els protagonistes probablement no en foren totalment conscients, però tampoc en van ser absolutament inconscients. ■

71. AMA, 5.463/007, Matrícula de subsidio industrial y de comercio reformada: año económico 1851, s.f.

REFERÈNCIES:

- AJA, J., SÁNCHEZ, E. (2020). "El análisis de clase marxista en la era de la precariedad y la flexibilidad", en *Cuadernos de Relaciones Laborales*, vol. 38, núm. 2, pàg. 145-165.
- ALLEN, R. (2009). "The Industrial Revolution in Miniature: The Spinning Jenny in Britain, France, and India", en *The Journal of Economic History*, vol. 69, núm. 04, pàg. 901-927.
- ALLEN, R. (2011). "The Spinning Jenny: A Fresh Look", en *The Journal of Economic History*, vol. 71, núm. 02, pàg. 461-464.
- ALLEN, R. (2020). "Spinning their wheels: a reply to Jane Humphries and Benjamin Schneider", en *Economic History Review*, vol. 73, núm. 4, pàg. 1.128-1.136.
- ALLINNE, J.-P. (1981). "À propos des bris de machines textiles à Rouen pendant l'été 1789: émeutes anciennes ou émeutes nouvelles?", en *Annales de Normandie*, vol. 31, núm. 1, pàg. 37-58.
- ANDRÉS, J. (1915). "Historia de la industria lanera en Alcoy. Capítulo III: Tintes"; en *La Lealtad*. Alcoi.
- ARACIL, R.; GARCIA BONAFÉ, M. (1974). *Industrialització al País Valencià. El cas d'Alcoi*. València: Eliseu Climent, editor.
- ARDIT, M. (1974). "Bandolerisme i delinqüència a les acaballes de l'Antic Règim (País Valencià, 1759-1843)", en *Recerques: Història, Economia i Cultura*, núm. 3, pàg. 137-152.
- ARDIT, M. (1977). *Revolución liberal y revuelta campesina. Un ensayo sobre la desintegración del régimen feudal en el País Valenciano (1793-1840)*. Barcelona: Ariel.
- ARDIT, M. (2009). "Una reflexión sobre la expulsión de los moriscos valencianos y la repoblación", en *Revista de Historia Moderna. Anales de La Universidad de Alicante*, núm. 27, pàg. 295-316.
- ARENAS, C. (2018). "Política laboral y organización obrera en tiempos de la 'burguesía revolucionaria'", en *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, núm. 37, pàg. 195-207.
- BAÑÓ, R. (s.d.). *Llorenç Nadal lo Mallorquí: aproximació a l'estudi del moviment agermanat a Alcoi, 1521-1523*. Treball Inèdit.
- BARNOSELL, G. (2014). "Los orígenes del sindicalismo en España (1750-1868)", en CASTILLO, S. (ed.): *Mundo del trabajo y asociacionismo en España: collegia, gremios, mutuas, sindicatos: actas del VII Congreso de Historia Social de España, Madrid, 24 al 26 de octubre de 2013*. Madrid: Los Libros de la Catarata, pàg. 96-138.
- BEHAGG, C. (1998). "Mass Production Without the Factory: Craft Producers, Guns and Small Firm Innovation", en *Business History*, núm. 40, pàg. 1-15.
- BENAUL, J. M. (1995). "Cambio tecnológico y estructura industrial. Los inicios del sistema de fábrica en la industria pañera catalana, 1815-1835", en *Revista de Historia Económica - Journal of Iberian and Latin American Economic History*, 13(2), 199-2226.

- BENAU, J. M.; TORRA, L.** (2009): "El gremi de paraires i la vila pagesa i artesana", en BENAUL, J. M. (ed.): *El Gremi de Fabricants de Sabadell, 1559-2009. Organització empresarial i ciutat industrial*. Sabadell: Fundació Gremi de Fabricants de Sabadell, pàg. 27-71.
- BENEITO, À.** (1986): "Evolución demográfica de Penáguila: s. XVI al XX", en *Investigaciones Geográficas*, núm. 4, pàg. 149-180.
- BENEITO, À.** (1993). *Comportamiento epidémico y evolución de las causas de defunción en la comarca de l'Alcoià-Comtat*, ss. XIX-XX. Tesis doctoral, Universitat d'Alacant.
- BERG, M.** (1980). *The Machinery Question and the Making of Political Economy 1815-1848*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BINFIELD, K.** (2004). *Writings of the Luddites*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- BOURDEAU, V.; JARRIGE, F.; VINCENT, J.** (2006). *Les luddites. Bris de machines, économie politique et histoire*. Maisons-Alfort: Éditions Ère.
- CERDÀ, M.** (1980). *Lucha de clases e industrialización: la formación de una conciencia de clase en una ciudad obrera del País Valencià (Alcoi, 1821-1873)*. València: Almuñín.
- CERDÀ, M.** (1985). "El ludisme", en *Debats: Revista de Cultura, Poder i Societat*, núm. 13, pàg. 5-14.
- COLOMA, R.** (1966). *Lecturas Alcoyanas*. Alcoi: Imprenta La Victoria.
- CUEVAS, J.** (1999). "Innovación técnica y estructura empresarial en la industria textil de Alcoi, 1820-1913", en *Revista de Historia Industrial*, núm. 16, pàg. 13-43.
- DÍEZ, F.** (2008): "Trabajo, Pobreza y Beneficencia. En torno a las Memorias sobre el pauperismo de Alexis de Tocqueville", en *Historia y Política*, núm. 19, pàg. 201-230.
- DUNKLEY, P.** (1981). "Whigs and Paupers: The Reform of the English Poor Laws, 1830-1834", *Journal of British Studies*, vol. 20, núm. 2, pàg. 124-149.
- EASTWOOD, D.** (1994). "Rethinking the Debates on the Poor Law in Early Nineteenth-Century England", en *Utilitas*, vol. 6, núm. 1, pàg. 97-116.
- FERNÁNDEZ, D.** (2019). "La utopía en el banquillo de los acusados: la legitimidad de la AIT a través del proceso judicial a huelguistas de Cocentaina (País Valencià) en los años 1870", en *Disjuntiva. Crítica de Les Ciències Socials*, vol. 1, núm. 1, pàg. 66-86.
- GARCIA BALAÑA, A.** (2004). *La fabricació de la fàbrica. Treball i política a la Catalunya cotonera (1784-1874)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GARCÍA CÁRCCEL, R.** (1975). *Las Germanías de Valencia*. Barcelona: Península.
- GARCÍA GÓMEZ, J. J.** (2013). *El nivel de vida de los trabajadores de Alcoi (1836-1936)*. Tesis doctoral, Universitat d'Alacant
- GARCÍA MARTÍNEZ, S.** (1991). *Valencia bajo Carlos II. Bandolerismo, reivindicaciones agrarias y servicios a la monarquía*. Valencia: Ayuntamiento de Villena.
- GARCÍA PÉREZ, J.** (2001). *Arquitectura industrial en Alcoi. Siglo XIX*. Alacant: Instituto Alicantino de Cultura "Juan Gil-Albert."
- GRAGNOLATI, U. M.; MOSCHELLA, D.; PUGLIESE, E.** (2011). "The spinning jenny and the industrial revolution: A reappraisal", en *Journal of Economic History*, vol. 71, núm. 2, pàg. 455-460.
- HOBBSAWM, E.** (1952). "The Machine Breakers", en *Past and Present*, vol. 1, núm. 1, pàg. 57-70.
- HOBBSAWM, E.** (1968). "Les soulèvements de la campagne anglaise, 1780-1850", en *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, vol. 23, núm. 1, pàg. 9-30.
- HOBBSAWM, E.** (1979). *Trabajadores. Estudios de historia de la clase obrera*. Barcelona: Crítica.
- HOLDEN, R.** (2014). "The Origins of the Power Loom Revisited", en *The International Journal for the History of Engineering & Technology*, vol. 84, núm. 2, pàg. 135-159.
- HORN, J.** (2005). "Machine-breaking in England and France during the Age of Revolution", en *Labour/Le Travail*, vol. 55 (Spring), pàg. 143-166.
- HUDSON, P.** (1983): "From manor to mill: the West Riding in transition", en BERG, M.; HUDSON, P.; SONENSCHER, M. (eds.): *Manufacture in Town and Country Before the Factory*. Cambridge: Cambridge University Press, pàg. 124-144.
- HUDSON, P.** (1986). *The Genesis of Industrial Capital: a Study of West Riding Wool Textile Industry, c.1750-1850*, Cambridge: Cambridge University Press.
- HUMPHRIES, J., SCHNEIDER, B.** (2016). "Spinning the Industrial Revolution", en *Oxford University Economic and Social History Series*, vol. 0. <https://doi.org/10.1111/ehr.12693>.
- HUMPHRIES, J., SCHNEIDER, B.** (2019a). "Losing the thread: A response to Robert Allen", en *Economic History Review*, vol. 73, núm. 4, pàg. 1.137-1152.
- HUMPHRIES, J., SCHNEIDER, B.** (2019b). "Wages at the Wheel: Were Spinners Part of the High Wage Economy?", en *Oxford Economic and Social History Working Papers*, núm. 174. University of Oxford, Department of Economics.
- JARRIGE, F.** (2021). "La question des machines, le travail et les savoirs au XIXe siècle", en *Artefact*, núm. 13, pàg. 281-315.
- KING, S.; TOMKINS, A.** eds. (2018). *The poor in England 1700-1850: An Economy of Makeshifts*. Manchester: Manchester University Press.
- KOCKA, J.** (1984). "Craft Traditions and the Labour Movement in Nineteenth-Century Germany", en THANE, P.; CROSSICK, G.; FLOUD, R. (eds.): *The power of the past: essays for Eric Hobsbawm*. Cambridge-New York-Paris: Cambridge University Press-Éditions de la Maison de sciences de l'homme, pàg. 95-117.
- LABROUSSE, E.** (1944). *La crise de l'économie française a la fin de l'ancien régime et au début de la révolution*. Paris: Presses Universitaires de France.
- LANDES, D.** (1969). *The unbound Prometheus: technological change and industrial development in Western Europe from 1750 to the present*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LANDES, D.** (1986): "What Do Bosses Really Do?", en *The Journal of Economic History*, vol. 46, núm. 3, pàg. 585-623.
- LANTSCHNER, P.** (2009). "The 'Ciampi Revolution' Constructed: Modern Historians and the Nineteenth-Century Paradigm of Revolution", en *Annali di Storia di Firenze*, vol. IV, pàg. 277-297.
- LEBRUN, P.** (1948). *L'industrie de la laine à Verviers pendant le XVIIIè et le début du XIXè siècle. Contribution à l'étude des origines de la révolution industrielle*. Liège: Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège.
- LINEBAUGH, P.** (2012). *Ned Ludd y la reina Mab. Destrucción de máquinas, romanticismo y los comunales de 1811-12*. Santa Cruz de Tenerife: Ediciones Moai.
- LIS, C.; SOLY, H.** (1988). "An Irresistible Phalanx: Journeymen Associations in Western Europe, 1300-1800", en *International Review of Social History*, núm. 39, pàg. 11-52.
- LIS, C.; SOLY, H.** (2012). *Worthy Efforts: Attitudes to Work and Workers in Pre-Industrial Europe*. Leiden and Boston: Brill.
- LLOPIS, E.** (1993). "Un capítulo de la formación del 'desierto manufacturera' extremeño: el declive de la pañería tradicional al final del Antiguo Régimen", en *Revista de Historia Industrial*, vol. 2, núm. 3, pàg. 41-64.
- LLOPIS, E.** (2013). "La crisis del Antiguo Régimen, 1789-1840", en LLOPIS, E.; MALUQUER, J. (eds.): *España en crisis. Las grandes depresiones económicas, 1348-2012*. Barcelona: Crítica, pàg. 97-132.
- MANTECÓN, T.** (2014). "Los impactos de la criminalidad en sociedades del Antiguo Régimen: España en sus contextos europeos", en *Vínculos de Historia*, núm. 3, pàg. 54-74.
- MARFANY, J.** (2020). *Terra, protoindústria i població a Igualada, c. 1680-1829. Una via catalana de transició al capitalisme?*. Girona: Universitat de Girona.
- MARGLIN, S.** (1974). "What Do Bosses Do? The Origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production", en *Review of Radical Political Economics*, vol. 6, núm. 2, pàg. 60-112.

- MARTÍN, J. J.** (2007). *La industria textil en Pradoluengo (1534-2007). La pervivencia de un núcleo industrial*. Valladolid: Junta de Castilla y León.
- MILLÁN, J.** (1988). "Els militants carlins del País Valencia central. Una aproximació a la sociologia del carlisme durant la revolució burgesa", en *Recerques: Història, Economia i Cultura*, vol. 2, núm. 21, pàg. 101-123.
- MILLÁN, J.** (1998). "Una reconsideración del carlisme", en *Ayer*, núm. 29, pàg. 91-107.
- MILLÁN, J.** (2015). "La formación de la España contemporánea: el agotamiento explicativo del fracaso liberal", en *Ayer*, núm. 98, pàg. 243-256.
- MOLINA, R.** (2011). "Las chimeneas de ladrillo en la circunscripción industrial de Alcoi", en *Recerques del Museu d'Alcoi*, núm. 20, pàg. 217-292.
- MOLINA, R.; MASIÀ, E.** (2020). "La primera caldera de vapor instalada en Alcoi, en 1832", en *Butlletí d'Arqueologia Industrial i de Museus de Ciència i Tècnica*, núm. 83, pàg. 30-35.
- MOLTÓ, E.** (1991). "Cocentaina durant el trienni liberal (1820-1823)", en *Alberri. Quaderns d'investigació del Centre d'Estudis Contestans*, núm. 4, pàg. 124-149.
- MONTGOMERY, D.** (1986). *El control obrero en Estados Unidos. Estudios sobre la historia del trabajo, la tecnología y las luchas obreras*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- MUNCK, B. de** (2018). *Guilds, Labour and the Urban Body Politic. Fabricating Community in the Southern Netherlands, 1300-1800*. New York: Routledge.
- NAVICKAS, K.** (2005). "The search for 'General Ludd': The mythology of Luddism", en *Social History*, vol. 30, núm. 3, pàg. 281-295.
- NICOLAS, J.** (2002). *La Rébellion française. Mouvements populaires et conscience sociale (1661-1789)*. Paris: Seuil.
- NIETO, J.** (2014). "'Y todos dijeron clo y dejaron el trabajo': sobre el conflicto artesano en la España de la Edad Moderna", en *El Taller de la Historia*, vol. 6, núm. 6, pàg. 19-77.
- NIETO, J.** (2019). "Los gremios en Castilla, Navarra y Aragón, 1300-1800: una síntesis", en SOLÀ, À. (ed.): *Artesanos, gremios y género en el sur de Europa (siglos XVI-XIX)*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona-Icaria, pàgs 21-54.
- NIETO, J.** (2021). "'Los más temibles por su indocilidad': sobre la conflictividad artesana en la Edad Moderna española", en *Sociología Del Trabajo*, (98), 1-12.
- NOBLE, D.** (2000). *Una visión diferente del progreso. En defensa del ludismo*. Barcelona: Alikornio.
- NUVOLARI, A.** (2002). "The 'Machine Breakers' and the Industrial Revolution", en *Journal of European Economic History*, vol. 31, núm. 2, pàg. 393-426.
- O'BRIEN, P.** (2019). "The precocious mechanization of a global industry: English cotton textile production from the Flying Shuttle (1733) to the self-acting mule (1825): a bibliographical survey and critique", en *Economic History Working Papers* (295/2019). London School of Economics and Political Science, Economic History Department.
- OJEDA, R.** (1989). "Notas sobre la mecanización de la pañería de Ezcaray en la primera mitad del siglo XIX", en *Brocar. Cuadernos de Investigación Histórica*, núm. 15, pàg. 31-43.
- PALMER, B.** (2019). "The New New Poor Law: A Chapter in the Current Class War Waged from Above", en *Labour/Le Travail*, núm. 84, pàg. 53-105.
- PALOP, J. M.** (1977). *Hambre y lucha antifeudal. Las crisis de subsistencias en Valencia (Siglo XVIII)*. Madrid: Siglo XXI.
- PAN-MONTOJO, J.** (1996). "El trabajo y el mercado de trabajo en las Cortes del primer XIX", en *Revista de Estudios Políticos*, núm. 93, pàg. 465-486.
- PAULINYI, A.** (1986). "John Kay's flying shuttle: some considerations on his technical capacity and economic impact", en *Textile History*, vol. 17, núm. 2, pàg. 149-166.
- PÉREZ PLANELLES, F.** (1807). *Plan Estadístico de la villa de Alcoi*. Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia
- POLANYI, K.** (1989). *La Gran Transformación. Crítica del liberalismo Económico*. Madrid: La Piqueta.
- POLLARD, S.** (1987). *La génesis de la dirección de empresa moderna. Estudio sobre la Revolución Industrial en Gran Bretaña*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- PUIG REIXACH, M.** (2011). "Ferrers, rellogers i fabricants d'estores d'abaixar: els Planas d'Olot al segle XVIII", en *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, núm. 22, pàg. 13-65.
- RANDALL, A.** (1981). *Before the Luddites. Custom, community and machinery in the English woollen industry, 1776-1809*. Cambridge: Cambridge University Press.
- RANDALL, A.** (1988). "The Industrial Moral Economy of the Gloucestershire Weavers in the Eighteenth Century", en RULE, J. (ed.), *British Trade Unionism, 1750-1850: The Formative Years*. London: Longman, pàg. 29-51.
- RANDALL, A.** (1989). "Work, culture and resistance to machinery in the West of England woollen industry", en HUDSON, P. (ed.): *Regions and Industries*. Cambridge: Cambridge University Press, pàg. 175-198.
- RANDALL, A.** (1995). "Reinterpreting 'Luddism': resistance to new technology in the British Industrial Revolution", en BAUER, M. (ed.): *Resistance to new technology: nuclear power, information technology and biotechnology*. Cambridge: Cambridge University Press, pàg. 57-80.
- RANDALL, A.** (2009). "Captain Swing: A Retrospect" en *International Review of Social History*, núm. 54, pàg. 419-427.
- RANDALL, A.** (2010). *Riotous Assemblies: Popular Protest in Hanoverian England*. Oxford: Oxford University Press.
- REVERT, A.** (1965). *Primeros pasos del maquinismo en Alcoi. Sus consecuencias sociales*. Alcoi: Imprenta La Victoria.
- ROMEO, M. C.** (1986). *Realengo y municipio: marco de formación de una burguesía (Alcoi en el siglo XVIII)*. Alacant: Institut de Cultura "Juan Gil-Albert."
- RUDE, F.** (2007). *La révolte des canuts (1831-1834)*. Paris: La Découverte.
- RUDÉ, G.** (1964). *The Crowd in History: A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730-1848*. New York: John Wiley & Sons.
- RULE, J.** (1987). "The property of skill in the period of manufacture", en JOYCE, P. (ed.): *The Historical Meanings of Work*. Cambridge: Cambridge University Press, pàg. 99-118.
- RULE, J.** (1995). "Against Innovation? Custom and Resistance in the Workplace, 1700-1850", en HARRIS, T. (ed.): *Popular Culture in England, c. 1500-1850*. London: Palgrave, pàg. 168-188.
- SABEL, C.; ZEITLIN, J.** (1985). "Historical Alternatives to Mass Production: Politics, Markets and Technology in Nineteenth Century Industrialization", en *Past and Present*, núm. 108, pàg. 133-176.
- SANTONJA, J. L.** (2007). *La Germania d'Alcoi*. Alcoi: CAEHA.
- SCOTT, J.** (1990). *Los dominados y el arte de la resistencia. Discursos ocultos*. México: Ediciones Era.
- SEWELL, W.** (1992). *Trabajo y revolución en Francia. El lenguaje del movimiento obrero desde el Antiguo Régimen hasta 1848*, Madrid: Taurus.
- SORIANO, J. M.** (2021). *Alcoi en l'època de Ferran VII 1812-1833. Canvis polítics, societat i religió*. Alcoi: Arxiu Municipal d'Alcoi. Ajuntament d'Alcoi.
- STELLA, A.** (1993). *La révolte des Ciompi. Les hommes, les lieux, le travail*. Paris: Éditions de l'EHESS.
- STYLES, J.** (1983). "Embezzlement, industry and the law in England, 1500-1800", en BERG, M.; HUDSON, P.; SONENSCHER, M. (eds.): *Manufacture in Town and Country Before the Factory*. Cambridge: Cambridge University Press, pàg. 147-172.
- STYLES, J.** (2013). "Spinners and the law: Regulating yarn standards in the English worsted industries, 1550-1800", en *Textile History*, vol. 44, núm. 2, pàg. 145-170.
- STYLES, J.** (2016). "Fashion, Textiles and the Origins of Industrial Revolution", en *East Asian Journal of British History*, núm. 5, pàg. 161-189.

- STYLES, J. (2018). "Fibres, Yarns and the Invention of the Spinning Jenny", en *World Economic History Congress Boston, MA, 29 July to 3 August 2018*, proceedings, pàg.1-34.
- STYLES, J. (2019). "Robert Allen's spinning jenny is still broken", en *The Spinning Project*. <https://is.gd/ETss6c> [darrera consulta: 29/10/2019].
- STYLES, J. (2020). "The Rise and Fall of the Spinning Jenny: Domestic Mechanisation in Eighteenth-Century Cotton Spinning", en *Textile History*, vol. 51, núm.2, pàg. 195-236.
- THOMIS, M. (1970). *The Luddites. Machine-Breaking in Regency England*. Hamden: Archon.
- THOMPSON, E. P. (1979a). "La economía 'moral' de la multitud en la Inglaterra del siglo XVIII", en *Tradición, revuelta y conciencia de clase. Estudios sobre la sociedad preindustrial*. Barcelona: Crítica, pàg. 62-134.
- THOMPSON, E. P. (1979b). "La sociedad inglesa del siglo XVIII: ¿lucha de clases sin clases?" en *Tradición, revuelta y conciencia de clase. Estudios sobre la crisis de la sociedad preindustrial*. Barcelona: Crítica, pàg. 13-61.
- THOMPSON, E. P. (1979c). "El delito del anonimato", en *Tradición, revuelta y conciencia de clase. Estudios sobre la crisis de la sociedad preindustrial*. Barcelona: Crítica, pàg. 173-238.
- THOMPSON, E. P. (1981). *Miseria de la teoría*. Barcelona: Crítica.
- THOMPSON, E. P. (1983). *La formación de la clase obrera en Inglaterra*. Barcelona: Crítica.
- THOMPSON, E. P. (1995a). "La economía moral revisitada", en *Costumbres en común*. Barcelona: Crítica, pàg. 294-394.
- THOMPSON, E. P. (1995b). "Tiempo, disciplina de trabajo y capitalismo industrial", en *Costumbres en común*. Barcelona: Crítica, pàg. 395-452.
- THOMSON, J. (2001). "La introducció de les màquines jenny a Barcelona (1784-1789): les primeres etapes en la creació d'una tradició de construcció de maquinària", *Recerques: Història, Economia i Cultura*, núm. 42, pàg. 125-146.
- THOMSON, J. (2003). "Transferring the spinning jenny to Barcelona: An apprenticeship in the technology of the industrial revolution", en *Textile History*, vol. 34, núm. 1, pàg. 21-46.
- TILLY, L. A. (1971). "The Food Riot as a Form of Political Conflict in France", en *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 2, núm. 1, pàg. 23-57.
- TORRAS, J. (2007). *Fabricants sense fàbrica: els Torelló, d'Igalada (1691-1794)*. Vic: Eumo editorial.
- TORRÓ, L. (1994a). "Los inicios de la mecanización en la industria lanera de Alcoi", en *Revista de Historia Industrial*, núm. (6), pàg. 133-142.
- TORRÓ, L. (1994b). *Abans de la indústria. Alcoi als inicis del sis-cents*. Alacant: Universitat d'Alacant.
- TORRÓ, L. (2000). *Proto-indústria i acumulació originària de capital a la vila valenciana d'Alcoi (1430-1823)*. Tesi doctoral, Universitat d'Alacant.
- TORRÓ, L. (2004). "Procedimientos técnicos y conflictividad gremial: el ancho de los peines de los telares alcoyanos (1590-1797)", en *Revista de Historia Industrial*, núm. 25, pàg. 165-182.
- TORRÓ, L. (2016). "Por a la fam, por als pobres. Les autoritats locals d'Alcoi front a la carestia de grans a la primavera de 178", en *Revista de la Fiesta*. Alcoy: Associació de Sant Jordi, pàg. 218-220.
- TORRÓ, L. (2019). "Adaptacions tècniques en els inicis de la mecanització de la indústria alcoiana: Josep Antoni Torregrossa", en *Revista de la Fiesta*. Alcoy: Associació de Sant Jordi, pàg. 217-219.
- TORRÓ, L. (2020). "Economic crises and industrialisation in Southern Europe: the Valencian cloth-making town of Alcoi (1600 and 1800)", en *Revista de Historia Industrial*, núm. 80, pàg. 85-117.
- TORRÓ, L. (2021). "Retribuciones salariales en la manufactura preindustrial: un análisis a largo plazo de la pañería alcoyana (1561-1807)", en *XIX Jornadas de Historia del Trabajo. Salarios y economías familiares, comunicació inèdita*. Barcelona: TIG-REHT.
- TRUANT, C. (1996). "Insolentes e independientes: los oficiales y sus 'ritos' en el taller del Antiguo Régimen", en LÓPEZ V.; NIETO, J. (eds.): *El trabajo en la encrucijada. Artesanos urbanos en la Europa de la Edad Moderna*. Madrid: Los Libros de la Catarata, pàg. 203-247.
- VALLÉS, V. (2000). *La Alemania*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- VERDÚ, F. (1978). *Industrialización y protesta social: del ludismo a la conciencia obrera (Alcoy, 1821-1873)*. Tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de València.
- VILAR, P. (1972). "El 'motín de Esquilache' y las 'crisis del antiguo régimen'", en *Revista de Occidente*, núm. 107, pàg. 199-249.
- WOOD, E. M. (1983). "El concepto de clase en E.P. Thompson", en *Cuadernos Políticos*, núm. 36, pàg. 87-105.
- YVORRA, J. A. (2012). "Las Cortes de Cádiz: su proyección social", en *Corts: Anuario de Derecho Parlamentario*, núm. 26, pàg. 209-223.

